

**TÜRK HUKUK TARİHİ
ARAŞTIRMALARI**

Journal of Turkish Legal History

ISSN: 1306-6889

Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları

Journal of Turkish Legal History

Sayı 25-26, 2018 (Bahar-Güz)

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü	Fethi Gedikli (İstanbul Üniversitesi Sadri Maksudi Arsal Hukuk Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi Müdürü)
Kurucular	M. Âkif Aydın, Mehmet Akman, Ekrem B. Ekinci, Fethi Gedikli, M. Macit Kenanoğlu, Mustafa Şentop, Mürteza Bedir
Yayın Kurulu	M. Âkif Aydın, Mehmet Akman, Ekrem B. Ekinci, Fethi Gedikli, M. Macit Kenanoğlu, Mürteza Bedir, Sami Erdem, Ayhan Ceylan, Cihan Osmanağaoğlu Karahasanoğlu
Danışma Kurulu	İdris Bostan (İstanbul Ü.), Feridun Emecen (İstanbul 29 Mayıs Üni.), Mehmet İpşirli (İstanbul Medipol Üni.), İsmail E. Erünsal (İstanbul 29 Mayıs Üni.), M. Emin Artuk (İstanbul Medipol Üni.), İbrahim Kâfi Dönmez (İstanbul 29 Mayıs Üni.), Kemal Beydilli (İstanbul 29 Mayıs Üni.), Engin Deniz Akarlı (İstanbul Şehir Üni.), Sevgi Gül Akyılmaz (Ankara Hacı Bayram Veli Üni.), Mustafa Avcı (Ankara Sosyal Bilimler Üni.), Yusuf Karakoç (Dokuz Eylül Üni.), Nevin Ünal Özkorkut (Ankara Üni.)
Editör	Fethi Gedikli
Yardımcı Editör	Ali Adem Yörük
Sekreterlik	Furkan Şahan
Baskı	Pelikan Basım, Odin Topkapı Center no: 28/1a, Topkapı / İstanbul Tel: 0212 613 79 55
Baskı Tarihi	Aralık 2019

Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları yılda iki sayı yayımlanan hakemli bir dergidir.
Dergide yer alan yazıların ilmî ve fikrî sorumluluğu yazarlarına aittir.

Yönetim

İstanbul Üniversitesi Sadri Maksudi Arsal
Hukuk Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi
İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Merkez Bina
Oda 58 Beyazıt/İstanbul/Türkiye
e-posta: hukuktarihimerkezi@istanbul.edu.tr

Bu sayı Sancaktepe Belediyesi'nin katkılarıyla basılmıştır.
Belediye Başkanı Av. Şeyma Döğücü'ye teşekkür ederiz.

Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları

Sayı 25-26 • 2018 (Bahar-Güz)

İçindekiler

Memlükler Döneminde Fıkıh Eğitimi <i>Tuncay Başoğlu</i>	5
 <i>Belgeler/Notlar</i>	
Hukuk Reformu Metinleri 5: Bonfils-Fauchille'in <i>Manuel</i> 'i Türkçe'ye Nasıl Aktarılmalı? - Ahmed Selahaddin İle Mahmud Esad Seydişehirî Arasında Bir Tercüme ve Terim Tartışması <i>Haz. Furkan Şahan</i>	61
Devlet-i Aliyye-i Osmaniye Hukuk-ı Cezasının Esasıyla Terakkiyât-ı Tedriciyesi <i>Affan Osman - Haz. İbrahim Enes Onat</i>	87
Tanzimat Dönemi Ceza Kanunlarına Medhal: Kanun-ı Cezamızın Edvâr-ı Tekâmülü <i>Haz. Yasin Yılmaz</i>	103
Deniz Ticareti Hukuku Tarihine Medhal: Hukuk-ı Bahriye Tarihçesi <i>Kostaki Vayani - Haz. Rıdvan Abdurrahman Demirtaş</i>	161

MEMLÜKLER DÖNEMİNDE FIKIH EĞİTİMİ*

ISLAMIC LEGAL EDUCATION IN MAMLUK PERIOD

Tuncay Başoğlu**

ÖZ

Makalede İslam'ın klasik dönemlerindeki hukuk eğitiminin bir örneği olarak Memlûkler dönemi fıkıh eğitimine dair bir tasvir sunulmaktadır. Bunu yaparken öncelikle fıkıhın ve şer'î hukuk sisteminin ayırdedici özelliklerine değinilmekte, ardından Memlûkler döneminden seçilen kırk civarındaki fakihin eğitim hayatından yola çıkılarak bir değerlendirme yapılmaktadır. İslam medeniyetinde fıkıh, günümüzdeki modern hukuk mesleğinin kapsamından daha farklı ve geniş bir muhtevaya sahiptir. Fıkıhta kurallar, vahiyle belirlenmiş temel hükümlerden ilmî bir istinbat işlemi yoluyla üretilir. Fakih, Hz. Peygamber'in örnekliliğini esas aldığı bir hayat ve ilişkiler düzeni inşa etmeyi hedefler. Fikhî tefekkür ve istinbat sürecinde devletten bağımsız ve ilmî esaslara bağlı bir hukuk üretimi söz konusudur. Dolayısıyla fıkıh eğitimi, öncelikle dinî kaynakları ve onlara dayalı olarak hukuki olay ve fiilleri yorumlayabilecek, fetvâ, yargı ve öğretim (tedris) görevini yerine getirebilecek yetkin hukukçular yetiştirmeyi hedeflemiştir. Kendisine ait bazı özellikler göstermekle birlikte Memlûkler dönemi de klasik dönemler boyunca İslam medeniyetindeki fıkıh eğitiminin ana niteliklerini taşır. Bu eğitim, modern anlamda formel unvan ve aşamalara tabi olmamasına karşın öğrenilecek

* Bu makale, Türkiye Adalet Akademisi tarafından düzenlenen "Uluslararası Hukuk Öğrenimi Sempozyumu"nda (İstanbul, 4 Ekim 2017) sunduğumuz "İslam'ın Klasik Dönemlerinde Hukuk Eğitimi" başlıklı tebliğe dayanmaktadır; konu Memlûkler dönemiyle sınırlandırılarak yeniden yazılmıştır. Makaleyi okuyarak önemli katkılarda bulunan Halit Özkan'a ve çeşitli kaynaklara dikkatimi çeken M. Fatih Kaya ve M. Macit Karagözoğlu'na teşekkür ederim.

** Doç. Dr., TDV İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM)

konuları, geliştirilecek yetkinlikleri, eğitim metotları ve yetkinlik ölçüleri standartlaşan bir mahiyet arz eder. Eğitim sürecinde müesseseler ve formel belgelerden ziyade belirli yetkinliğe sahip üstatların denetiminde öğrencinin hem nakli bilgiye hem de metotlu, tenkitçi bir zihniyetle istinbat yeteneğine sahip olmasına önem verilmiştir. Memlúkler dönemi eğitimini belirleyen hususlar arasında Abbasî dönemi sonlarından itibaren mezhep olgusunun ortaya çıkıp yerleşmesi, Selçuklularla birlikte medreselerin kurulup yaygınlaşması ve “muhtasar” metinlere dayalı standartlaşan bir eğitimin gelişmesi zikredilebilir. Memlúkler’de birden fazla mezhepte eğitim veren medreselerin varlığı, dört mezhepten kadı atanması uygulaması ve hadis eğitiminin ağırlıklı bir yerinin bulunması, fıkıh eğitiminin hem canlılığını hem de rengini belirleyen hususlar arasında yer alır. Öte yandan Osmanlılar’daki uygulamanın aksine gerek medreselerdeki eğitim gerekse istihdam açısından hiyerarşik bir sistemin bulunduğu söylenemez. Anahtar kelimeler: Memlúkler, fıkıh eğitimi, fetva ve tedris icazeti, muhtasar, icthad ve müctehid.

ABSTRACT

In the article I describe the legal education in Mamluk period as an example of classical periods of Islamic civilization. In the introductory section I talked about the characteristics of Shar’i legal system and fiqh. In the next section I described the legal education by searching the educational lives of some forty prominent faqıhs from Mamluk period. The legal science of the Islamic civilisation, e.g. fiqh, has a different and broader content than the modern legal sciences. The rules are produced through scientific-methodological inferences from the revealed sources in the fiqh. Faqıhs aim to build a life and order of relations following the example of the Messenger (pbuh). The process of the legal production is subject to scientific rules and methods and is independent of the state, at least in the sources and ijthad level. So, the Islamic legal education aimed to raise competent legal scholars who are able a) to understand the religious sources and interpret the revealed rules, and the legal cases according to these rules, b) to carry out the duties of fatwa, tadrıs (education), and jurisdiction. These are also true for the Mamluk period. Although this period bears the same constant features of the Islamic legal education that we encounter throughout the classical periods, there are some features special to it. As a continuation of the Ayyubid era, the Mamluk legal education gave importance to the competency of the students both in the naqlî knowledge and in the inferential capacities with a highly critical mind. Although there were many madrasas and semi-formal documentation, e.g. ijazahs, the main emphasis was on the relation of master scholar and student together with semi-standardised legal texts in every madhhab. Especially the existence of the highly refined legal texts (mukhtasars and sharhs), qawaid literature and ahadith al-ahkam literature differentiated it from the early periods (mutakaddimûn) and gave it some kind of standardisation that left little need to the amali (sin. imla) of the master scholars except in the cases where the master wrote and taught his own commentary. Another important aspect characterising the Mamluk legal education and differentiating it from

the educational traditions of the eastern Islamic World (before and after the Seljukids) or the Ottoman heartland was an intensive hadith education accompanying to the legal education. Other than these points, we may count the stabilisation of the four sunni madhhabs, appointment of qadis from every madhhab, plurality and diversity of madrasas and mansibs (cadres) among the factors shaping the legal education at the time of Mamluks. Additionally there were no visible or formal hierarchy among the madrasas neither a guarantee of employment attached to the madrasas or the level of education as developed in the Ottomans from the second half of the 15th century on.

Keywords: Mamluks, Islamic legal education, ijazah of fatwa and tadrîs, mukhtasar, ijtihâd and mujtahid.

*

Bu makalede İslam'ın klasik çağlarında hukuk eğitiminin mahiyetine dair bir çerçeve çizdikten sonra İslam ilimler tarihinin geç dönemlerinde (müteahhirûn) önemli bir yer tutan Memlûkler döneminde fıkıh eğitimine değineceğim. Fıkıh eğitimini, Memlûkler'de önde gelen kırk civarında fakihinin nasıl bir eğitim sürecinden geçtiğine dair bir incelemeye dayanarak ve aynı zamanda eğitimle ilgili eserlere müracaatla ele alacağım. Makale, fıkıh eğitiminin müessesevî yönlerinden ziyade bir fakihinin nasıl yetiştiği üzerinde durmaktadır. Başta medrese olmak üzere Memlûk eğitim kurumları üzerine yapılan çağdaş çalışmalardan istifade etmekle birlikte ana gayem bir fakihinin zihni, ahlaki ve mesleki eğitimine dair yapılanlardır. Memlûkler dönemine dair kaynak bolluğu sebebiyle konunun ayrıntılı ve kaynakları tüketici bir biçimde işlenmesi bir makalenin boyutlarını aşmaktadır.

Giriş: İslam'ın Klasik Çağlarında Hukuk Eğitimi Dair Ana Çerçeve

Burada İslam'ın klasik çağlarındaki hukuk eğitimine dair söyleyeceklerimiz Memlûkler dönemi için de geçerlidir. Çünkü İslam tarihinin geç dönemlerinin Osmanlı öncesi dönemlerinde merkezî devlet ve müslüman toplumlar açısından bir istikamet dönemi olarak Memlûkler bu özellikleri kendisinde taşır. Memlûkler esasen dışarıda Moğollar'a ve haçlılara karşı darulislami ve müslüman toplumu savunan bir gazâ devleti olarak, içeride de sünni bir toplum oluşturmayı, bir başka ifadeyle Hz. Peygamber'in sünnetine ittibayı ve şer'i hükümleri tatbiki hedefleyen bir yapı kurmuştu. Üzerine kurulduğu bu esaslar itibarıyla Osmanlılar'ın örnek aldığı bir devletti. Söz konusu itikadi esaslara ve siyasi hedeflere binaen Memlûk devleti yüksek bir meşruiyete

sahipti. Yöneticilerin İslam medeniyetinin ilmî mirasını korumak/ihya etmek üzere ilmî faaliyetleri ileri düzeyde destekleyen bir ilim siyaseti izlemesi de devletin üzerine kurulduğu gayenin ve hayat anlayışının neticesiydi. Dolayısıyla hükümdar değişimlerinde yaşanan çatışmalar, dönemin tarih eserlerinde sıkça rastlanan, yolsuzluklar ve zulümlerle ilgili şikayetler, devletin ve toplumun üzerine kurulduğu ana çatıyı gözden kaçırmamıza sebep olmamalıdır. Bir başka ifadeyle Eyyûbiler'in devamı olarak Memlûkler dönemi, kendisinden önceki Abbasiler'in ilk dönemi ve Selçuklular ile sonraki Osmanlılar gibi, müslüman toplumun çoğunluğunun, ulema ve ümeranın (yöneticilerin) ortak hedefler üzere birleştikleri, devletin üzerine kurulduğu dünya görüşünün İslam'ın esaslarına dayalı olduğu bir istikamet dönemidir. Selçuklular döneminden farklı olarak, toplumun kendi iç gruplaşmaları arasında esaslı bir itikadî/ideolojik çatışma ve bölünmenin bulunmadığı Memlûkler dönemi, ilmî açıdan özellikle dinî ve beşerî ilimler alanında olmak üzere İslam tarihindeki en velûd ve yoğun telif faaliyetinin bulunduğu bir zaman dilimidir.

Belirli bir medeniyette ve toplumda hukukun yeri ve işlevinin incelenmesinde siyasi, sosyal ve iktisadî şartların yanısıra a) ilgili toplumun dünya görüşüne dayalı hak ve adalet anlayışı çerçevesinde oluşun hukuk telakkisi/düşüncesi, b) hukukun üretimi/yapımı, c) hukukun aktarımı (eğitim), d) -varsa- ilgili medeniyetin hukuk bilimi, e) belirli bir yönetim düzeni içinde ve belirli bir mekan ve zamanda kurulu/mer'î hukuk sistemi ve mevzuatı, f) hukukun vakıya yansması yani uygulanması düzeylerinin her birinin dikkate alınması gerekir. Burada hukuk eğitimine değinilirken diğer hususlarla ilgili ayrıntıya girilemeyecek, sadece kısa hatırlatma ve atıflarla yetinilecektir. Dolayısıyla İslam medeniyetinin klasik dönemlerinde ve bu çerçevede Memlûkler'de hukuk eğitiminin nasıl bir çerçeveye oturduğu hem bu hususların az çok bilinmesiyle, hem de mukayeseli incelemelerle daha açık şekilde anlaşılacaktır.

İslam tarihinin uzun dönemleri boyunca ilimler ve eğitim, karşılaşılan krizlere ve ictimâî/sosyal şartlardaki değişimlere uygun olarak sürekli uyarlama, yenileme ve geliştirmelere tabi tutulmuştur. Bu sebeple hukuk eğitiminde bir yandan süreklilik arz eden hususların diğer yandan da zaman içerisinde gerek muhteva gerekse yöntem ve kullanılan araçlar bakımından meydana gelen değişikliklerin birlikte ele alınması gereklidir. Genel anlamda İslam eğitim tarihine dair bazı önemli çalışmalar yapılmış olmakla beraber henüz bunların yeterli sayıda olduğu söylenemez. Yine de İslam'ın erken

dönemlerinden Osmanlı öncesi dönemlere kadar eğitim müesseseleri ve uygulamasının anahatlarını ortaya çıkarmada bu çalışmaların önemli katkısı olmuştur.¹ Yapılan bu çalışmalar, başta müessesevî yönleri olmak üzere fıkıh eğitimini çeşitli açılardan ele almış olmakla birlikte, bir ilim olarak fıkıhın nasıl öğretildiği ve bir fakihin nasıl yetiştiğine dair incelemelerinin sınırlı olduğunu söylemeliyiz. Bu, kısmen coğrafyanın ve incelenen zaman diliminin genişliği ile kısmen de birinci el kaynaklara dağılmış malumatın büyük bir işçilik gerektirmesiyle alakalıdır. Bununla birlikte daha sonraki araştırmalara zemin olmak üzere klasik dönemlerdeki fıkıh eğitimine dair önemli gördüğümüz noktalara değinmekteyiz.

a. Temel Özellikler ve Yönelimler

Tüm İslam tarihi boyunca müslüman toplumlara rengini veren ve temel yönelimleri belirleyen manevî değerlerin varlığına ve diğer medeniyetlerle mukayeseli olarak ele alındığında klasik çağ İslam hukuk sistemlerindeki süreklilik taşıyan anahatlara işaret etmek yerinde olacaktır. Çünkü günümüzün ulus-devletleri esasına göre kurulu devletler sistemindeki hukuk sistemleri ile klasik dönem hukuk sistemleri arasında önemli farklılıklar bulunduğu gibi modern eğitim ile klasik dönem eğitim tarzları arasında da nicelik farkına indirgenemeyecek esaslı farklılıklar bulunmaktadır.

Fıkıhı ve şer'î hukuk sistemini tarihî açıdan veya diğer hukuk bilim ve sistemleriyle mukayeseli olarak inceleyen yazarlar, özellikle şu hususlara vurgu yapmışlardır:

1. Hüküm kaynaklarının dinî menşeli olması; daha dakik bir ifadeyle vahye dayalı olması; teşrîf (şer'î hüküm vazetme ve kaldırma) salahiyetinin yalnızca Allah'a ait olması; dolayısıyla belirli bir yasama kurumunun yokluğu,
2. Sadece düzenleyici ve dava/problem çözme odaklı olmayıp gayeci,

¹ İslam'da yükseköğretim müesseselerinin -özelde medresenin- esasen hukuk eğitimi amacıyla ortaya çıktığı yolundaki tezi sebebiyle G. Makdisi'nin çalışmaları doğrudan bizim konumuzla ilgilidir. Bu çerçevede daha kısa ve özlü bir incelemeyi Wael Hallaq *Sharia* adlı eserinde yapmıştır. Not: 1) Başvurulan eserlerin tam künyesi kaynakçada yer aldığı için dipnotlarda tam künye verilmemiştir. 2) Makalede geçen klasik dönem âlimlerinin vefat tarihleri ismin ilk geçtiği yerde verilmiş, ancak ek listede yer alan Memlûk âlimlerinin vefat tarihlerine metin içinde yer verilmemiştir. 3) Dipnotlarda atıf yapılan ansiklopedi maddelerine kaynakçada ayrıca yer verilmemiştir.

yönlendirici ve inkılapçı olması,

3. Temel şer'î hükümler üzerine bina edilen fıkhın hukukçuların ferdi icthadlarıyla oluşmuş olması; bir başka ifadeyle hukukçular hukuku olması,

4. Hükümlerin meseleci (kazüistik) metotla üretilmesi,

5. Süreklilik arzemesi, belirli bir siyasi otorite veya ülkeyle sınırlı olmayıp evrensel olması,

6. Özgün ve müstakil bir hukuk olması.²

Bunların yanısıra klasik dönem uygulamasıyla ilgili olarak şu hususlar da zikre değer:

- Hukukçuların İslam medeniyetinin teşekkül dönemi sonrasında "mezheb" denilen belirli bir hukuk ekolüne/fıkrî-ilmî bir geleneğe bağlı olarak çalışmış olmaları,

- Mahkeme sisteminin genel olarak tek dereceli ve tek tip oluşu (askeri-sivil mahkeme, asiller-asil olmayanlar, kamu-özel hukuk gibi ayrımların olmayışı),

- Yargı kararlarında hukuki danışmanlık olarak fetvanın önemli oluşu,

- Hisbe/ihtisap müessesesi gibi yardımcı, anlaşmazlıkları mahallinde çözmeye yönelik kurumların varlığı,

- İdare ve ceza hukuku alanında belirli ilke ve ölçüler dahilinde yönetime geniş bir takdir alanı bırakılmış olması,

- Fıkhî hükümlerde hukukî olayın dünyevî ve uhrevî, kazâî ve diyanî boyutlarının birlikte ele alınması, dolayısıyla modern hukuklardaki gibi keskin bir hukuk - ahlak ayrımının bulunmaması.

İslam hukuk eğitimiyle ilgili burada eklenmesi gereken önemli bir husus da, usta - çırak ilişkisiyle öğretilen meslekî bir eğitim olmaktan ziyade hoca - talebe ilişkisiyle ve belirli bir ilim ve metin geleneği üzerinden yürütülen "ilmî bir eğitim" olduğudur.

Tevhid inancına dayalı bir varlık ve hayat anlayışı, İslam toplumunun başından itibaren var olan kurucu unsurudur. İslam toplumunun üzerine kurulduğu tevhid inancı, müslümanların varlık anlayışlarını, hayat tarzını, temel yöneliş ve hedeflerini, adalet düşüncelerini, hukukun toplumdaki değerini ve rolünü belirlemiştir. Medine'de Hz. Peygamber'in örnekliliği

² Yazarların farklı tespitleri birleştirilerek verilmiştir. Bk. Hayreddin Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku*, 1/31-32; M. Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 61-64; Mustafa Avcı, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 66-69.

üzerine kurulu ilk İslam devletindeki uygulamalar, sonraki tüm hukuk anlayışının ve farklı yerlerde kurulan hukuk sistemlerinin meşru çerçevesini belirlemiştir. İslam toplumunun değerlerinin kaynağı olarak Kur'ân ve Sünnet, daima Müslüman hukuk anlayışının merkezinde yer almıştır.

Şer'î ahkâm ile belirli bir müslüman toplumda belirli bir zamanda yürürlükte olan hukuk sistemi arasındaki ilişkinin incelenmesi İslam hukuk tarihinin en önemli konularından biridir. Çünkü bu, İslam medeniyetinde süreklilik arz eden hususlarla geçici, sınırlı ve tarihî olan arasındaki çizgiyi belirlemede ve zamanın ihtiyaçlarına göre yenilikler getirmede neler yapıldığını görmemiz bakımından önem arz eder. Özellikle Memlûkler ve Osmanlılar döneminde hukuk sistemiyle ilgili takdire bırakılan, geçici ve sınırlı olan düzenlemelere "örf" yahut "siyaset" terimi kapsamında yer verilmiştir.

İslam'da hukuk anlayışını ele alırken şeriat ve fıkıh terimleri arasındaki ilişkiye değinmekte de fayda bulunmaktadır. Varlık ve değerler alanına dair vahiyle gelen bir hükümler bütünü olarak şeriat, İslam'ın tevhid ve adalet anlayışının ayrıntılı kurallar halinde açılımıdır; hem tüm insan eylemlerini ve hayatını kuşatacak ilkeleri içerir hem de ictihad yoluyla farklı kültürel geçmişe sahip topluluklara uyarlanabilecek bir esneklik ve çeşitlilik imkanını içinde barındırır. Şer'î hükümleri bir ilim olarak inceleyen fıkıh, ictihad yoluyla hukuk üretimine katkı sağlar. Esasen fikhın, vahye dayalı esasları ve Hz. Peygamber'in örnekliğinde şekillenen ilk İslam devlet ve toplumunu incelemesi sonucu, farklı zaman ve mekanlarda yaşayan kişi ve toplulukların hayatına uyarlanabilecek bir kurallar manzumesi oluşturmasını mümkün kılan kendi iç işleyişi, devlet otoritesinin en üst kaynak olduğu, hatta tekel oluşturduğu modern hukuk sistemlerinden farklılık arz eder. Fikhın içinden doğup geliştiği vahiy, tevhid ve adalet anlayışı, temel hukukî kuralların belirlenmesini (bir başka ifadeyle helal ve haramı), devlet otoritesine, insanların örf ve geleneklerine, yargıçların kararlarından oluşan teâmüllere, din adamları konseyine veya çıkar gruplarının uzlaşısına bırakmamıştır. Fıkıhta hükümlerin kaynağı Kitap ve Sünnet ile yine bunlara raci olan icmadan ibarettir. Üstelik bu kaynakların yorumlanması ve onlardan istinbat yoluyla yeni hükümlere ulaşılması da ilmî yetkinliğe sahip kimselerin (gelenekte yerleştiği şekliyle ulemanın) yapabileceği bir şeydir; yani yukarıda sayılan ve farklı hukuk sistemlerinde görülen otoritelerin burada bir yetkileri yoktur.

Beşerî hukuk sistemlerinden farklılık sadece hukukun kaynakları ve hukuk üretimi hususlarıyla sınırlı değildir. Ayrıca İslam tarihinin erken dönemlerindeki siyasî gelişmeler, bizzat fıkıh ilminin devletten bağımsız olarak ortaya çıkışını beraberinde getirmiştir. Birbirinden çok farklı etnik ve sosyal kökenlerden gelen insanların aynı hedefler doğrultusunda “ilim” yapmalarıyla temayüz ettiği bir sosyal grup olarak ulemâ da devletin iktidarı dışında gelişmiştir. Her ne kadar tarih boyunca ulemânın devlet yöneticileriyle zorunlu olarak yakın ilişki içinde oldukları, gerek Memlûk gerekse Osmanlı tecrübesinde ulemanın yönetimde ağırlıklı bir yere sahip olduğu bir vakıysa da âlimlerin ilmî statüleri ve toplumda kabul görmeleri, devletin onayına bağılı olmamıştır. Modern öncesi dönemlerde, devlet otoritesinin ulemâ üzerinde en baskıcı şekliyle hissedildiği zamanlarda bile fıkıh eğitiminin içeriğine ve fıkıhın iç işleyişine devletin müdahalesi söz konusu değildi. Fıkıhın iç işleyişine böylesi bir müdahale arayışı daha çok modern dönemin ürünüdür. Dolayısıyla hukukun devlet otoritesi, örf, din adamları konseyi veya yargıçlar eliyle inşâ edilememesi; sistemde a) Hz. Peygamber’in örnekliğinin belirleyici olması, b) vahiyden gelen hükümlerin ilim adamları eliyle herkese açık, izah edilebilir, objektif metotlar kullanılarak ilmî bir tefekküre tabi tutulması yoluyla fıkıh külliyyatının oluşumunu sağlamıştır.

Bir hukuk sistemi olarak şer’î sistemin özelliklerinden biri de belirli bir dönemden sonra hukukçunun belirli bir mezhep sistematığı içerisinde çalışmalarını ortaya koyması ve dışarıdan müdahaleye göreceli olarak kapalı kalmasıdır. Bir diğer önemli husus da mahkeme sisteminin tek dereceli oluşu ve mahkemelere ancak fıkıh eğitimi almış ulemânın atanabilmesidir. Zulüm ve usulsüzlük söz konusu olmadığı sürece bir kâdı bir başka kâdının veya kendisinden önce aynı mahkemede görev yapan kâdının hükmünü bozamaz. Bu, “ictihad, ictihadla nakz olunmaz” şeklinde kaideleştirilmiştir. Dolayısıyla bir yandan kâdıların normal şartlarda müdahale edilmesini önleyen bir bağımsızlık verilerek hukukçunun iradesi korunduğu gibi, daha da temelde bizzat devlet otoritesinin hukuk üretiminde esas irade rolüne sahip olmaması, hukukun ve hukukçunun bağımsızlığını, dolayısıyla hukuki istikrarın sağlanmasını temin etmiştir. Tabii kâdıların her birinin müstakil olarak ictihad etmeleri durumunda erken dönemlerde ortaya çıkan birbiriyle çelişkili kararlar verilmesi ve hukuki kargaşa sorunu, özellikle

mezhepleşme yoluyla ortadan kaldırılmıştır. Mezhep, kendi içinde tutarlı bir hukuki kararlar bütünü oluşturulmasını sağlamıştır.

Fakih, esasen, hukukun kaynaklarına vâkıf ve bunları yorumlama yetkinliğine sahip olan bir ilim adamıdır. Fakih, hukuk vazeden bir vâzî değildir; onun hukuk üretimindeki rolü, kaynakların beyanını ve muradını ilmî yollar kullanarak “tespit ve keşfetmek” olarak belirlenmiştir. Klasik dönemlerde fakihin görevi yargıçlık (kâdılık) yapmakla sınırlı değildi. Fakih, esasen fetvâ verebilecek yetkinliğe sahip olmak üzere eğitilirdi. Toplumda eğitici (müderris), yargıç (kâdı), hukuk danışmanı (müfti) ve denetleyici (muhtesib) olarak görev yapardı. Ayrıca imamlık ve hatiplik gibi cami görevlerini, vakıf mütevelliliği gibi yöneticilikleri, naiblik, noterlik (*şuhûdu adl*) ve evlendirme görevlisi (*âkudu'l-enkiha*) gibi kaza teşkilatı bünyesindeki çeşitli görevleri üstlenebilirdi. Ayrıca tarihte en üst yöneticilikten vezirliğe ve komutanlığa kadar birçok farklı alanda fakihlerin görev almaları nadir değildir.

Öte yandan, -kurucu unsurların ve ilimlerin teşekkülünden sonra ortaya çıkan gelişmelerin getirdiği süreklilik unsurlarını gözardı etmemekle birlikte- İslam tarihi boyunca tek tip bir hukuk sistemi ve hukuk eğitiminin varlığını varsaymak beşerî hayatın mahiyetine uygun düşmeyecektir. Bir başka ifadeyle tüm müslüman toplumlarda ve farklı coğrafyalarda tek tip bir hukuk sisteminin ve hukuk eğitiminin var olduğunu söyleyemeyiz.

b. Eğitim Sistemi İçinde Fıkıh Eğitiminin Yeri

Bir âlimin/fakihin yetişmesi konusuna nazarî ve tarihî açılarından bakmak mümkündür. Nazarî açıdan bakıldığında bir fakihin yetişmesi öğrenci, hoca, içerik, yöntem, sistem ve yapı gibi farklı unsurların etkileşimine bağlıdır. Öncelikle öğrencinin gerekli zihnî ve ahlakî istidada sahip olması zorunludur. Hoca da öğrencinin inkişafını sağlayacak yetkinlikte olmalıdır. Önde gelen çoğu fakihin, yetkin bir hocanın öğrencisi olması tesadüf değildir. Hoca eğitimin içeriğini iyi bir şekilde aktardığı gibi öğrencinin zihnî formasyonuna da önemli katkılarda bulunur; öğrencinin hangi yönde gitmesi gerektiğini göstererek isabetli kararlar almasını, yolu kısaltarak enerjisini doğru yönde ve zamanda kullanmasını sağlar. Eğitimin içeriğine gelince, esasen ana konuları belirli olmakla birlikte, mesail düzeyinde de

incelenen konular ve yardımcı ilimler düzeyinde de literatür düzeyinde de zaman içerisinde birikimli olarak artan, ağırlık noktalarında değişiklikler gösterebilen bir mahiyet arzeder. Fıkıh eğitiminin içeriği, nasları kavrama ve yorumlama kabiliyetinin gerektirdiği ilimlerin yanısıra toplumun belirli bir dönemdeki ihtiyaçlarına, siyasi ve sosyal yapısına bağlı olarak belirlenir. Fakihin fikhî hükümleri tasavvur, yorumlama ve çıkarımda bulunmaya dair yöntemler ve yardımcı ilimler konusu, onun zihnî formasyonunun önemli bir ayağıdır. Eğitim sisteminin kendi içinde uyumlu oluşu ve hedeflerinin isabetliliği, fakihin yetişmesinde önemli bir rol oynar. Eğitim sisteminin genel hedefleri ve yapısı, şer'î hükümlerin hedefleri, yargı sistemi ve fakihin toplumdaki rolü arasındaki uyuma veya uyumsuzluğa bağlı olarak öğrencinin yetişmesi nitelik ve süre gibi açılardan etkilenir. Yapıya gelince, bununla özellikle belirli bir dönemin genel ilim zihniyetinin ve bununla bağlantılı olarak toplumun siyasi nizamının hedeflerinin ve yapısının oluşturduğu zemini kastediyorum. Zemin verimsiz ve sorunlu ise orada iyi bir eğitim sistemi bina edilemez ve buradan da arzulanan yetkinlikte fakihler yetişmez.³

Tarihî açıdan bakıldığında, modern öncesi dönemde müslüman toplumlarda genel anlamda eğitimi ve özelde fıkıh eğitimini etkileyen/şekillendiren faktörlerin başında a) ilimlerin teşekkülü ve ulemanın ortaya çıkışı ile birlikte bir ihtisaslaşmanın gelişmesi ve öncelikle bunun fıkıh ilmiyle görünür hale gelmesi, b) devlet - toplum ilişkilerinin mahiyeti, bir başka ifadeyle siyasî - hukukî meşruiyetle ilgili görüş ve algılar, c) mezhepleşme olgusu, d) İslam düşünce tarihinde varlık ve bilgi anlayışları çerçevesinde gelişen temel düşünce akımları ve temel dönüşümler, e) medrese kurumunun ortaya çıkışı sayılabilir.

İslam eğitim tarihinde mektep/küttâb denilen ilk eğitimi veren okullar bir kenara bırakılırsa, daha ileri düzeyde eğitim veren kurumlara ve bunların toplumda oynadığı role bakıldığında mescid ve medrese şeklindeki ana eğitim kurumlarının temel hedefinin "âlim" denilen, İslâm ilim geleneğinin temsilcisini yetiştirmek olduğu görülür. Öte yandan asker, kâtip veya tabib yetiştirmek üzere kurulan hususi ve sınırlı bir ihtiyaca yani ordu ve

³ Çağdaş dönemde fıkıh eğitimine dair bazı çalışmalar yapıldı, bunlara örnek olarak bk. Muhammed Osman Şübeyr, *Tekvînu'l-meleketi'l-fikhiyye; Sınâatu tefkîri'l-fikhî*, ed. Muşarî b. Sa'd eş-Şuşerî.

bürokrasinin ihtiyaçlarına cevap veren kurumlar ile tasavvufî eğitim vermek üzere örgütlenen tekke ve hankâhlar, mezkur ana eğitim kurumlarının alternatifini olmayıp eğitimde farklı bir alanın ihtiyaçlarını karşılamak üzere oluşturulmuşlardır.⁴

İhtisaslaşma bakımından her ne kadar kalamcı, muhaddis, fakih, nahivci gibi ağırlıklı işgal alanına göre adlandırılırsalarda âlimlerin ortak özelliklerinden biri fıkıh eğitimi almış olmalarıdır. İlim dallarında ihtisaslaşmanın belirgin hale geldiği Abbasîler'den itibaren, farklı bir alanda ihtisaslaşsa bile ilim adamlarından iyi bir fıkıh bilgisine sahip olmaları beklenirdi. Selçuklular döneminde yaygınlaşmaya başlayan medrese, öncelikle fıkıh eğitimi veren bir kurum olarak tasarlanmıştı; çünkü toplumda fetvâ ve kazâ gibi belli başlı görevler esaslı bir fıkıh bilgisini gerekli kılıyordu. Erken dönemlerde de aşağı yukarı geçerli olmakla birlikte özellikle medrese sonrası dönemde âlim olarak bilinen herkes belirli bir düzeyde fıkıh eğitimi alırdı. Erken klasik dönemde Fârâbî (v. 339/950) ve İbn Sinâ (v. 428/1037) gibi filozoflardan dilci ve muhaddis olarak bilinen pek çok âlime, medrese sonrası dönemde Fahreddin Râzî (v. 606/1210) gibi kalamcı ve müfessirlerden Mevlânâ (v. 672/1273) gibi büyük mutasavvıflara kadar hemen tüm âlimler için bunun geçerli olduğunu söyleyebiliriz. Bu durum Memlûkler ve Osmanlılar dönemi için de böyledir. Günümüzdeki genel elit kültürü içinde hukuk kültürünün ve eğitiminin sınırlı bir yere sahip olmasıyla karşılaştırıldığında bu husus biraz garip görünebilir. Ancak İslam dininin tevhid ve salih amel üzerine kurulu olduğu, salih amelin ancak iyi bir fıkıh bilgisi ile mümkün olacağı, yine şer'î ilimlerde nakil ile aklı, rivayet ile dirayeti metodik olarak birleştiren, halkın zorunlu ihtiyaçlarına doğrudan cevap veren ilmin fıkıh olduğu dikkate alındığında bunun garipsenecek bir tarafı yoktur. Burada fıkıhın, medeniyet içerisinde taşıdığı konum ve anlam bakımından diğer medeniyetlerdeki benzerlerinden, özellikle de Batı'daki hukuktan önemli farklılıklar taşıdığıнын altını çizmemiz gerekir. Esasen fıkıh her ne kadar Gazâlî'nin (v. 505/1111) *İhyâ*'daki deyimıyla "dünyevî bir ilim" (ilmü'd-dünyâ)⁵ olsa da hedefleri ve hükümleri itibarıyla sadece dünyevî, yani dünyada geçerli değildir.

⁴ İslam eğitim tarihi ve ilgili kurumlar hakkında genel bilgi için bk. *Ana Hatlarıyla İslam Eğitim Tarihi*, ed. Mustafa Köylü, Şakir Gözütok; Ziya Kazıcı, Halis Ayhan, "Tâlim ve Terbiye", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/talim-ve-terbiye#1> (31.10.2019).

⁵ Bk. Gazâlî, *İhyâ ulûmüddin*, 1, 17.

Klasik toplumların hepsinde olduğu üzere İslam tarihinin klasik devirlerinde de zanaatlar/meslekler okullarda değil, ilgili mesleğin icra edildiği yerlerde öğretilirdi. Tıp eğitimi dahi hastanelerde veya ilgili tabibin yanında öğrenilirdi. İlköğretimin zorunlu kılınması ve tüm mesleklerin “okullaştırılması”, Sanayi İnkılabı sonrası ortaya çıkmış modern bir olgudur. Dolayısıyla İslam tarihinde erken dönemden itibaren kurumlaşmış eğitimin temel hedefi, Müslüman kişinin ve toplumun şahsiyetini yahut manevî yönünü şekillendiren dinin öğretilmesiydi. Dinin temel kaynaklarının öğretilmesi ve korunmasına yönelik ilimler (Kurân ve hadis ilimleri) ile bunların yorumlanmasına dair ilimler (fıkıh, akâid-kelam, tasavvuf) erken dönemlerden itibaren teşekkül etmiştir. Esasen bir ilim olarak nispeten daha geç oluşan ve öğretimden ziyade yaşayarak terbiye yolunu benimseyen tasavvufu kenarda tutacak olursak, -kaynakların anlaşılmasında vazgeçilmez olan dil ilimleriyle birlikte- söz konusu dört ilim, kurumlaşmış eğitimin esasını oluşturmuştur. Ehli hadis eğilimli âlimlerin uzun süre kelam ilmini dışlamaları sonucunda bu ilmin her zaman ve her yerde eğitimde yer almadığı söylenebilirse de her nerede aklî ilimlerin öğretilmesi söz konusuysa orada bu ilmin ve ona eşlik eden cedel gibi yardımcı ilimlerin de öğretildiği vâkidir. Dolayısıyla bir âlimin Kurân ve hadis ilimleri, dil ilimleri, fıkıh ve kelâm (yahut Ehli hadisın benimsediği şekliyle usuluddin) öğrenmesi, bu alanların her birinde orta düzeyin üzerinde bir yetkinliğe erişmesi beklenirdi. Ancak ihtisaslaşma yolu da açıldı ve özellikle fıkıh eğitimi, ihtisaslaşmanın en erken ortaya çıktığı alan olarak özel bir eğitim süreci gerektiriyordu.

Modern öncesi çağlarda müslüman toplumlarda hukuk sisteminin, ilimlerin ve eğitim kurumlarının belirli süreklilikler taşımakla birlikte önemli gelişme ve dönüşümleri de barındırdığını tekrarlamalıyız. Klasik çağlarda İslam toplumlarında yeni bir devletin kuruluşunun veya hanedan değişiminin her zaman hukuk sisteminde esaslı değişikliklere yol açmadığı, uzun dönemli ana kırılma ve değişim dönemleri dışında ana sosyal ve iktisadi çerçevenin çoğunlukla değişmediği, bazı idarî ayrıntılarda olabilecek değişiklikler mahfuz tutulmak kaydıyla birçok kere devletlerin önceki mirası devralıp sürdürdükleri söylenebilir. Dolayısıyla fıkıhın kazâi olarak olmasa da ilim olarak devlet teşkilatından bağımsız niteliği dikkate alındığında hukuk sistemindeki veya eğitimdeki dönüşümler için sadece siyasî iktidar

değişimlerine bakmak yeterli olmayacaktır. Teşekkül dönemi diyebileceğimiz ilk iki asırda fakihlerin yetişmesi ile fıkıh ilminin teşekkülünden sonra, özellikle mezheplerin ortaya çıkışından itibaren bir fakihin içinden geçtiği eğitim süreci ve tarzı arasında bir takım farklılaşmalar olduğu görülür.⁶

Mezhepleşme, fıkıh ekollerinin/çevrelerinin daha gevşek olan önceki durumundan daha belirgin bir intisaba geçilmesi kadar, daha sistematik bir fıkıh üretimine geçilmesi dönemi olarak da görülebilir. Fıkıh görüşlerin ve nazariyelerin daha netleştiği, temyiz edildiği, mesâilin kendi içinde daha tutarlı bir bütünlük kazanması için uğraş verildiği bu dönem, fıkıh usulünün ve hilaf ilminin ortaya çıkışı, cedel ve münazaranın gelişimi ile temayüz eder. Mezhep savunusuyla bağlantılı ve mezhep savunusunun teşvikiyle fıkıhın detayları etraflıca incelenmiş, delillendirilmiş, bu çerçevede hilaf ve cedel ilmi geliştirilmiş, mezhep mensupları arasında münazaralar yapılmıştır. Fıkıh eğitiminin -G. Makdisi'nin çalışmalarında tarif edilen- klasikleşmiş şeklini alışı bu dönemdedir.⁷ Mezheplerin geniş kitleleri harekete geçiren cemaatleşme tarzı olarak ortaya çıktığı Büveyhî-Selçuklu dönemindeki sosyal zemin, özellikle Eyyûbiler-Memlûkler coğrafyasında bulunmamaktaydı, dolayısıyla mezhebin sosyal rolü değişmişti. Ancak bir öğreti bütünü olarak mezhep, fıkıhta içerik olarak daima etkisini korudu. Çünkü mezhep, din adamları konseyi, yönetici, yargıçlar gibi bir yasama otoritesinin bulunmadığı/kabul edilmediği bir hukuk sisteminde ilmî istinbatın tutarlılığını ve sürekliliğini sağlıyordu.

Mezhepleşme döneminden itibaren fıkıh öğrencileri, sistemli bir düşünce çerçevesinde bir araya getirilen meseleleri ve delillerini okuyarak fıkıh öğrendiler. Belirli bir fıkıh mezhebinde yetişme, öğrenciyi bir başka fıkıh mezhebinin öğrenmekten alıkoymuyordu. Özellikle Memlûkler döneminde birçok örneği bulunduğu üzere öğrenci süreç içinde farklı bir mezhebin öğretisini benimseyebiliyor yahut kendince bir tür sentez geliştirebiliyordu. Dolayısıyla farklı mezheplerin varlığı, bir mesâil bütününe hangi farklı

⁶ Erken dönemle ilgili bazı tespitler için bk. Wael Hallaq, *Shariah*, s. 126-135.

⁷ Makdisi, mezhepleşmenin oluşumuyla ilgili Mihne hadisesine büyük önem atfetmektedir. O, Ehli hadis - Ehli rey kavgasının Mihne'de ulaştığı zirvenin mezhepleşmeye yol açtığı veya o yolda önemli bir dönüm noktası teşkil ettiği görüşünü savunur. Mezhebin sebep-i zuhuru ve mezhepleşmeyi hızlandırıcı tarihî vakalar/hâricî sebepler ne olursa olsun, mezhepleşme ile birlikte gevşek ekoller ve münferid müctehidler dönemi sona erdiği gibi fıkıh eğitimi de standartlaşma ve daha hesabı verilebilir bir ilim oluşturma yolunda ilerledi.

yaklaşımaların geliştirilebileceğini görme imkanı sunuyordu. Fıkıh tarihi açısından bakıldığında mezhepleşmenin fıkıh eğitimindeki iki etkisinden daha söz etmek gerekir: Bunlardan biri mezheplere has vakıflar kurulması yoluyla eğitim kurumlarının gelişmesidir ki bu durum aynı zamanda yeterli destekçi bulamayan mezheplerin ortadan kalkmasına yol açmıştır. Bir diğeri mezhep savunması yapmak üzere hilaf ilminin ortaya çıkışı ve münâzara metotlarının geliştirilmesidir. Bu da hukuk düşüncesinin gelişimine katkıda bulunmuştur.

Medreselerin kuruluşu tam da mezhepleşme döneminin en rekabetçi zamanlarına denk gelir. Özellikle Nizamülmülk eliyle Selçuklu topraklarında kurulmaya başlanan medreselerin batıya veya yeni fethedilen Hint topraklarına doğru yayılışı 6.-7./12.-13. yüzyıllarda olmuştur. Medreselerin kuruluşu, eğitime bir disiplin ve düzen getirdiği gibi öncesiyle mukayese edilemez şekilde ders kitaplarında bir standartlaşmayı da tetiklemiş ve muhtasar eser yazımını artırmıştır. Çünkü imlâ usulü artık eski önemini kaybetmişti, orta seviyede eğitim için ders kitabı ihtiyacı vardı. Muhtasarların ardından ya bunları daha fazla anlaşılır kılmak veya daha ayrıntılı konuları işlemek üzere şerhler geldi. Eğitimin informel yapısı devam etmekle birlikte fıkıh eğitiminin aşamaları ve öğrencinin kendisini yetkin kılmak üzere neler yapacağı daha belirginleşti. Modern anlamda müfredat diyebileceğimiz bir programlama bulunmasa da artık hemen her medresede öğrencinin âlet ilimleri (dil ilimleri, mantık, cedel, matematik), usuleyn ve fıkıh okuması standart hale geldi. Tabii, mantık ve kelama karşı çıkan Hanbeliler ve benzeri Ehli hadis bu iki ilmi okutmamakta ısrar etti ve bu husus Eyyübiler ve Memlükler dönemlerinde fıkıh eğitiminin ve yazımının mahiyeti üzerinde bir hayli etkili oldu. Memlükler döneminde dört mezhepten kadı atanması uygulaması ve belirli büyük medreselerde dört mezhebin fikhının öğretilmesi, mezhep kavgalarıyla temayüz eden önceki dönemden büyük bir farklılık arz eder. Artık dört mezhep etrafında konsolidasyon tamamlandığı gibi münazara ve cedelin sosyal fonksiyonu zayıflamış oluyordu. Memlük topraklarındaki eğitimde genel olarak naklî ilimler öne çıkarken İlhanlılar'ın ve Timurlular'ın hakim olduğu doğu topraklarında (Selçuklular döneminde olduğu üzere) akli ilimler ağırlıklı eğitim, varlığını sürdürdü. Bunun Memlük dönemi fıkıh eğitimine yansması, bu dönemde fakihlerin hadis eğitime daha fazla eğilirken kelim ile mantık eğitimini geri plana atmaları şeklinde olmuştur.

Medrese dönemi kendi içinde önemli değişimlerle Osmanlı'ya kadar sürdü. Osmanlı'nın erken dönemleri bir önceki dönemin bir devamı ve parçası durumundadır. Özellikle Selçuklu, Eyyubî ve Memlûk dönemi uygulamaları, Osmanlı'ya etkisi açısından önemlidir. Ancak Fatih'ten itibaren ilmiye teşkilatının oluşumu, medreselerin hiyerarşik bir yapıya kavuşturulması, hiyerarşinin hangi kademesinde neler okunacağını belirlenmiş olması, belirli bir medreseden mezun olmaktan bahsedilebilir hale gelmesi, mülazemet sisteminin kurulması, merkeze bağlı hiyerarşideki medreselerden hangi aşamada mezun olanın hangi kadılığa geleceğinin belirlenmiş olması, önceki dönemlerde böylesine sistemli bir benzeri bulunmayan hususlardır. Osmanlılar öncesi dönemlerde belirli düzenlemeler yahut şartlar gereği kendiliğinden oluşan bazı sıralanmalar söz konusu olsa da medreseler arasında açık bir hiyerarşiden bahsedemeyiz. Kendiliğinden oluşan sıralanmaya örnek olarak, yöneticilerin kurduğu ve ilim merkezlerinde bulunan medreseler verilebilir. Buralarda okuyanlar önemli görevlere getirilme şansına sahipti, ama bu sistematik bir hiyerarşi uygulaması değildi.

Gazâlî'den Fahreddin Râzî'ye kadar yaklaşık bir asırlık bir dönemde felsefe, kelim ve tasavvuf düşünce gelenekleri arasında meydana gelen kaynaşma ve sentez, İslam ilimler tarihinde mütekaddimûn - müteahhirûn ayırımına yol açan değişimi beraberinde getirmiştir. Bu sentez, farklı düşünce ekollerinin görüşlerinin ve eserlerinin birlikte incelenmesine yol açmıştır. Bu gelişme, medresenin yayılmasıyla eşzamanlı olmuş ve fıkıh eğitiminde de etkisini göstermiştir. Bu etki, Memlûkler ile doğuda kurulan İlhanlılar ve Timurlular dönemi açısından farklı şekillerde olmuştur. Osmanlılar ise genelde ilim zihniyeti ve özelde fıkıh bakımından esas olarak doğu İslam dünyasının akli geleneğini benimseyip sürdürmüş olmakla birlikte Memlûkler döneminden ve dönemin âlimlerinden de önemli oranda etkilenmiştir.

Özellikle Memlûkler döneminde ulemanın devlet yönetimindeki etkisi bilinmekle birlikte devlet teşkilatı içindeki yeri araştırma konusudur. Osmanlı dönemine kıyasla ulemanın nisbeten daha bağımsız olduğu, kadılık görevi almayan, medreselerde eğitimle ve eser telifiyle kariyerini tamamlayan büyük bir kitlenin bulunduğu görülmektedir. Memlûkler dönemi muazzam miktarda "telif eser üreten" âlimler dönemidir. Yönetimle

ilişkisi bakımından Meml kler dönemi ulemasından bir adım öteye geçen Osmanlı uleması ise özellikle Fatih döneminden itibaren kurulan ilmiye teşkilatıyla devletin yönetiminde oldukça etkili hale gelmiş, Atıl'ın işaret ettiği üzere “ lim bürokrat” tipi ortaya çıkmıştır.⁸

1. Meml kler Döneminde Fıkıh Eğitimi

a. Meml kler'de Eğitim ve Eğitim Müesseseleri

Meml kler dönemi, eğitim kurumlarının çeşitliliği ve eğitim kadrolarının (*mansib*) okluğu ile temayüz eder. Fıkıh medreseleri yanısıra tefsir, hadis, kıraat, tıp ilimleri için tahsis edilmiş medrese veya başka adlarla (d rulkur n, dârulhadis gibi) birçok kurum ortaya çıkmıştır. Nitekim Nuaymî (v. 927/1521) ve onu takiben Almev  (v. 981/1573) Dımaşk'taki eğitim müesseselerini şu başlıklar altında anlatırlar: Darulkur n, darulhadis, darulkuran ve darulhadis birlikte olan yerler, ş fi medreseleri, Hanefi medreseleri, M lik  medreseleri, Hanbeli medreseleri, tıp medreseleri, hankahlar, ribatlar, z viyeler, türbeler, mescidler/camiler.⁹ Sufiler için tahsis edilen hankahlarda yani tekkelerde, ribatlarda ve türbelerde de çeşitli ilimlerin tedrisi yapıldığı için burada eğitim müesseseleri arasında onlar da sayılmıştır. Birçok cami ve mescid, buralara vakfedilen gelirlerle birer eğitim kurumu olarak hizmet etmiştir; Kahire'de Amr b. As, İbn Tolun, Ezher ve Sultan Hasan camileri ve Dımaşk'ta Emeviyye Camii gibi büyük kurumlarda birden fazla mezhebe göre eğitim verildiği, ayrıca diğer ilimlerin de müstakil halkalarının bulunduğu, buralarda çok sayıda talebenin eğitim gördüğü bilinmektedir. Makrizi (v. 845/1442) de Kahire'deki eğitim kurumlarına dair ayrıntılı bilgi verir.¹⁰ Burada Meml kler dönemi eğitim kurumlarına ve ilim hayatına daha ayrıntılı yer veren çalışmalara işaret etmekle yetineceğiz.

Konuyla ilgili başvurulabilecek temel klasik kaynaklar arasında Meml kler döneminde yazılan ilim ve eğitim  d b  ile ilgili kitaplar ile tarih

⁸ Bk. Abdurrahman Atıl, * limler ve Sultanlar*, s. 17-21, 57 vd.

⁹ Bk. Nuaymî, *ed-Dâris fi tarihi'l-medaris*, Kahire, 1988; Almev , *Muhtasarı Tenbihit-tâlib ve irşâdi'd-dâris*, Dımaşk, 1434/2013.

¹⁰ Bk. Makrizi, *Hitat*, c. 4-2, s. 451-723 (medreseler için), 724-793 (hankahlar için), 793-805 (ribatlar için), 805-826 (zaviyeler için).

eserleri sayılabilir. Bunlar arasında Nevevî, Bedreddin İbn Cemaa, İbnu'l-Hac el-Abderî ve Taceddin es-Sübkî'nin öğretim ve öğrenim âdâbına dair müstakil eserleri yahut bazı eserlerindeki bölümleri, genel eğitim anlayışını ve eğitim uygulamalarını yansıtmaları açısından önemli birer kaynaktır. Tarih eserlerine gelince, özellikle İbn Haldun'un (v. 808/1406) *Mukaddimesi* fıkıh eğitimine dair kanaatlerini ve gözlemlerini aktarması, Kalkaşendî'nin (v. 821/1418) *Subhu'l-a'sâsı* ise örnek olarak verdiği icazetlerle fıkıh eğitimiyle ilgili uygulama ve teamülleri göstermesi açısından önem arzeder. Makrizî'nin Kahire medreselerini ayrıntılı olarak ele aldığı *el-Hıtatı* ve Dımaşk medreselerini inceleyen Nuaymî'nin *ed-Dâris fi târihi'l-medârisi* de zikredilmesi gereken önemli eserlerdendir. Başta Taceddin es-Sübkî'nin *Tabakâtu's-Şâfiyye*, İbn Hacer el-Askalanî'nin *ed-Düreru'l-kâmine* ve Şemseddin es-Sehâvî'nin (v. 902/1497) *ed-Dav'u'l-lâmi'* adlı eserleri olmak üzere biyografi (tabakat) eserleri ile genel tarih eserlerinde de ayrıntılı bilgiler bulunabilmektedir. Bunların yanısıra mu'cem, sebet, bernamec, fihrist ve meşyeha türü eserler de eğitim tarihi ve kurumları için dolaylı da olsa kaynaklık işlevi görürler. İbnu'l-Ekfânî'nin (v. 749/1348), *İrşâdü'l-kâsıdı* gibi ilimler tasnifine dair yazılan eserler de hangi ilimlerin öğrenilmesi / öğretilmesi gerektiğine dair bir çerçeve sunmakta, öğrenciye rehberlik etmektedir.

Fıkıh ve özellikle de fıkıh usulü, aklî ve naklî ilimlerin her ikisini kendisinde barındıran, dolayısıyla her iki alanla ilgili yetkinliklere sahip olmayı gerektiren ilimlerdir ve bu eserlerin girişlerinde yahut ilgili bazı bölümlerinde de eğitimle yahut bir fakihden beklenen yetkinliklerle ilgili bilgi verilir. Nitekim Nevevî'nin günümüzde müstakil olarak basılan eğitim ve fetvâ âdâbı ile ilgili eseri, aslında *el-Mecmû'* adlı fıkıh eserinin mukaddimesidir. Benzer şekilde Şehabeddin el-Karâfî de fıkıhın furûuna dair yazdığı hacimli eseri *ez-Zahîra*'nın girişine iki mukaddime koymuş, bunlardan ilkinde ilim ve eğitim âdâbını, *Tenkîhu'l-fusûl* adıyla müstakil bir eser olarak düşündüğü (ve sonradan ayrıca üzerine bir şerh yazdığı) ikincisinde ise bir fakihin ihtiyaç duyacağı fıkıh usulü bilgilerini vermiştir.

Çağdaş araştırmalara gelince, öncelikle G. Makdisi'nin iki ana eseri ile çeşitli makaleleri Memlûkler dönemini de kapsayacak şekilde Osmanlı öncesi yükseköğretime dair genel bir çerçeve çizmektedir. Makdisi,

bu eserlerinde medresenin ortaya çıkışını erken Abbasî dönemi fikrî hareketleri arasındaki çatışmanın yol açtığı gelişmelere dayandırmakta, medresenin esas olarak fıkıh eğitimi verilen bir kurum olduğunu ifade etmekte ve tabiri caizse bu eğitimin müessesevî yapısı üzerine ayrıntılı bir tasvir sunmaktadır.¹¹ 90'lı yıllarda Makdisi'nin bu çalışmalarını eleştirmek üzere kaleme alınan çeşitli eserler içerisinde özellikle ikisi, Memlûkler dönemi eğitimi üzerine yoğunlaşarak, İslam tarihinde eğitimin onun söylediği kadar formel bir yapıya sahip olmadığını, medresenin de yaygın olmakla birlikte günümüzdeki eğitim kurumları gibi eğitimin niteliğini belirleyen bir işlevinin bulunmadığını ileri sürmüşlerdir. Bu çalışmalardan Berkey'e ait olanı, Memlûk Kahiresi'nde eğitimin ve eğitim kurumlarının mahiyetini incelerken,¹² Chamberlain'in çalışması Eyyubîler ve Memlûkler dönemi Dımaşkı'nda benzer konulara eğilmektedir.¹³ Daha sonra bu iki eleştiriyi eleştirmek ve Makdisi'nin görüşlerini bazı tadillerle birlikte savunmak üzere Memlûkler döneminde fıkıh icazetleri üzerine bir makale kaleme alan Devin Stewart ise, yazılı fıkıh icazetinin genel geçer bir uygulama olduğunu tatminkar bir şekilde ortaya koymakta ve buna dair örnekler sunmaktadır.¹⁴ Memlûkler dönemi eğitimiyle ilgili son yıllarda Türkiye'de yapılan daha yeni çalışmalar da zikredilmeye değer. Bunlar içerisinde Halit Özkan'ın hadis eğitime de yer verdiği çalışması daha çok Kahire'ye ve Memlûkler döneminin son yüzyılına odaklanırken, Emiroğlu'nun doktora tezi, Özkan'ın ele almadığı, Memlûklerin daha erken dönemlerine yoğunlaşmakta ve bu iki çalışma hadis eğitimi açısından genel bir resim edinmemize imkan sunmaktadır.¹⁵ Harun Yılmaz'ın çalışması Memlûkler döneminin başlarını da içerecek şekilde Zengi ve Eyyubî dönemi Dımaşk medreselerini ve ilmî hayatını ele almaktadır.¹⁶ Bu çalışmalar hem klasik kaynakları hem de modern literatürü değerlendirmeleri açısından önem arzettiği gibi eğitimin

¹¹ Makdisi'nin *The Rise of Colleges* ve *The Rise of Humanism* adlı eserleri için bk. Kaynakça.

¹² Jonathan Berkey, *The Transmission of Knowledge in Medieval Cairo*.

¹³ Michael Chamberlain, *Knowledge and Social Practice in medieval Damascus: 1190-1350*.

¹⁴ Bk. Devin Stewart, "The Doctorate of Islamic Law in Mamluk Egypt and Syria", *Law and Education in Medieval Islam* içinde, s. 45-90.

¹⁵ Halit Özkan, *Memlûklerin Son Asrında Hadis: Kahire 1392-1517*; Nagihan Emiroğlu, "Türk (Bahrî) Memlûkler Döneminde Hadis İlmî (Hicri VII-VIII. Asırlar)".

¹⁶ Harun Yılmaz, *Zengi ve Eyyubi Dımaşkı'nda Ulema ve Medrese (1154-1260)*.

genel yapısına dair bilgi de sunmaktadır. Esra Atmaca'nın çalışması ise Memlûkler dönemi Halep şehrindeki ilmî hayatı, medreseler başta olmak üzere eğitim müesseselerini, müderrislik ve kadılık görevi yapanları incelemektedir.¹⁷ Aynı dönemde eğitim ve çeşitli eğitim kurumlarıyla ilgili yüksek lisans tezleri de yapılmıştır.¹⁸ Arap dünyasında da Memlûkler döneminde Mısır, Şam ve Hicaz bölgelerindeki ilmî hayatı, eğitim müesseselerini ve eğitimle ilgili kaynakları inceleyen çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Bunlar arasında Ahmed Halid Cîde, Muhammed el-Anâkıra ve Halid Muhsin H. el-Cabirî'nin çalışmaları zikre değer.¹⁹

Memlûkler'de fıkıh dışındaki ilimlerin tahsili için yukarıda bahsedilen dârulkurân, dârulhadis, tefsir medresesi gibi farklı kurumlar da bulunuyordu ve medreselerin çoğu fıkıh eğitimi için vakfediliyordu. Bunda medreselerin özellikle hukukçu ihtiyacını karşılamak üzere kurulmuş olmasının da rolü vardır. Esasen ulema denilen grupta yer alanların, hadis, tarih veya tasavvuf gibi farklı ilimlerde temayüz etmiş olsalar bile çoğunun temelde iyi birer fakih oldukları, ciddi bir fıkıh eğitimi aldıkları söylenebilir. Çünkü âlim, öncelikle dinî meselelerde fetvâ verebilen kimse demektir. Memlûkler döneminin özelliği olarak âlimlerin hadis bilgisi de son derece önemseniyordu. Buradan yola çıkarak, diğer ilimleri dışlamamakla birlikte hadis ve fıkıh eğitiminin tüm eğitim sisteminde merkezî bir yer işgal ettiğini söyleyebiliriz.

Geçen yüzyılın İslam hukuk tarihi yazımında hatalı olarak mahza taklid ve gerileme dönemi diye nitelenen bir dönemde durumun hiç de böyle olmadığı, fıkıhta yüzlerce üst düzey yetkinliğe sahip fakihin yetiştiği, üstelik erken dönem fakihlerine göre kendilerini hiç de daha aşağı bir konumda görmedikleri, telif ettikleri iddialı eserlerle bunu göstermeye çalıştıkları dikkate alındığında bu dönemde bir fakihin nasıl bir eğitimden geçtiği merak edilmesi gereken bir husustur. O halde Memlûkler döneminde bir fakihden hangi yetkinliklere sahip olması bekleniyordu ve nasıl bir eğitim sürecine tabi tutuluyordu?

¹⁷ Esra Atmaca, *Halep'te İlmî Hayat: Memlûkler Döneminde (1250-1517)*.

¹⁸ Muhammed Enes Midillî'nin çalışması Kahire'deki önemli bir eğitim kurumu olan İbn Tolun Câmii'ni incelemiştir. Bunların yanısıra Memlûkler'de eğitimle ilgili devam etmekte olan tezler de bulunmaktadır.

¹⁹ Bu yazarların eserleri için kaynakçaya bakınız.

b. Fıkıh Eğitiminin Hedefi, Bir Fakihte Aranan Şartlar ve Ondan Beklenenler

Fakihte aranan Şartlar goreceği gorev ve fonksiyonlara dayalı olarak belirlenmiştir. Fakihte olması beklenen temel iki Şart ilmî ehliyet ve adalettir. Ehliyet, kişinin yapacağı iŐle ilgili yetkinliklere sahip olması, yani gerekli liyakati taŐımasıdır. Bu yetkinlikler usûl-i fıkıh, fetvâ âdâbı ve yargı âdâbı (edebu'l-kâdı) ile ilgili eserlerde ayrıntılı olarak zikredilir. Öte yandan adalet vasfı, hem inanç olarak sahih bir itikada sahip olmayı hem de ahlaken müstakim olmayı gerektirir. Fakih, Hz. Peygamber'in ilmî anlamda vârisi, yeryüzünde Allah'ın emirlerini ve adaleti ikame etmekten sorumlu kişilerden biri olarak adalet vasfını taŐımalıdır; dahası hem fetvâ ve kazâ gorevlerini yürütürken gerekli özeni göstermeli, hem de insanlara güzel örnek olacak ve ahlâkıyla güven telkin edecek Şekilde takvâ sahibi olmalıdır. Bu sebeple *İhyâ'nın* öğrenci ve öğreticinin riayet etmesi gereken esasları işlediği bölüm niyet ve nefis terbiyesi konusuyla başladığı gibi Memlûkler dönemindeki ilgili tüm eserlerde de niyet, ihlas ve ahlakî temizlik konusuna öncelik verilir.²⁰ İbnu'l-Hac el-Abderî'nin *el-Medhali* -dönemindeki bidatlerin yanısıra- baştan sona bu konuya odaklanır.

İhtisas düzeyindeki fıkıh eğitimi, öğrencinin fıkıhta yetkinlik kazanmasını; eğiticilik (tedris), fetvâ verme ve yargı (kazâ) gorevini ifâ kabiliyetine sahip bir hukukçu/fakih olarak yetişmesini hedeflemiştir. Memlûkler döneminde bir fakih yönetimle ilgili gorevler de üstlenebilir, mesela divanlarda gorev alabilir, hatta üst düzey bürokratlar arasına girebilirdi. Ancak iyi bir fakihin öncelikli hedefi eğitim, fetva, kazâ gorevlerine yönelikti. Fakihler bunların yanısıra camilerde imamlık, hatiplik, iktisadi hayatı denetlemek üzere muhtesiblik gibi gorevler de alabilirlerdi. Ancak aslı olarak sahip olması gereken yetkinlikler yukarıdaki gorevler olup öğrenciye üç farklı meslekî formasyonun kazandırılması gerekliydi. Bu sebeple eğitim, fetva ve kazâ âdâbına dair müstakil eserler yazıldığı gibi fıkıh eserlerinde

²⁰ Bir örnek olarak bk. Bedreddin İbn Cemaa, *Tezkiretu's-sâmi* ve'l-mütekellim, s. 48-60. Eserin ikinci bölümü, âlimin kendi nefsiyle ilgili riayet etmesi gereken ahlakî kaidelere ayrılmıŐtır. Benzer Şekilde Tâceddin es-Sübkî'nin *Muîdu'n-niam* adlı eserinde de müellifin dönemindeki çeşitli meslekler sayılarak bunların her biriyle ilgili uyulması gereken ahlakî kaidelere dikkat çekilir, bu çerçevede müderrisler, medreselerdeki çeşitli gorevliler ve öğrencilerin sorumlulukları işlenir.

de bunlara yer verilmiştir. Ancak bunlardan en önemlisi öğrencinin fetvâ verebilecek yetkinlikte bir fakih olarak yetişmesiydi. Çünkü fetvâ, kapsamı bakımından yargıdan daha geniş olup bir bütün olarak Müslüman toplumun hayatının Hz. Peygamber'in sünnetine, bir başka ifadeyle şer'î esaslara uygun olarak inşa edilmesinin kurallarını belirler, helal dairesinin sınırlarını çizer. Bunun için de öğrencinin zihnî bir formasyondan geçerek ilmî yetkinliğe sahip olması ve ahlâkî bir eğitimden geçerek olgun bir şahsiyete erişmesi gerekiyordu.

Medrese döneminde özellikle merkezî bölgelerdeki medreselerin birer istihdam kaynağı olduğu söylenebilir. Kaide olarak medreseler formel birer diploma vermedikleri gibi Osmanlı öncesinde belirli bir düzeyde yetkinlik kazanan bir öğrencinin istihdam edilmesine yönelik bir garanti de sunmamaktaydı. Bununla birlikte belirli bir yetkinlik düzeyine gelen öğrencilerin fiilî olarak çok sayıda istihdam alanı vardı. Medrese içinde istihdam, çeşitli unvanlarla (müderris, muîd, müfid vb.) anılan öğretim görevleri veya diğer yardımcı görevler şeklinde olabilirdi. Fetvâ ve tedris icazeti bulunan, hocaları tarafından yetişmiş kabul edilen bir öğrenci artık yargı alanında kadılık ve naiblik veya mahkeme bünyesindeki çeşitli görevleri, muhtesiblik veya evkaf nazırlığı gibi vakıfları, pazarı ve iktisadî hayatı denetlemeye yönelik görevleri, imamlık ve hatiblik gibi cami görevlerini üstlenebilirdi. Nitekim bu makalede eğitim hayatları dikkate alınan kırk civarındaki fakihin birkaçı hariç tamamı müderris yahut muîd sıfatıyla bir eğitim kurumunda (medrese, hankah, cami) görev yapmış, yarıya yakını (19 kişi) çeşitli derecelerde kadılık görevinde bulunmuş, İsnevî gibi bazıları muhtesiblik, İbnu'l-Müneyyir gibi diğer bazıları da evkaf nazırlığı gibi çeşitli görevlerde bulunmuşlardır. Yine birçoğu müderrislik görevi yanısıra kadılık, imam-hatiblik, evkaf nazırlığı, hankah şeyhliği gibi ikinci, hatta bazı durumlarda üçüncü bir görevi birlikte yürütmüştür. İbn Kutluboğa gibi -kısa süreli görevler dışında- hiç görev almadan telif ve eğitim faaliyetiyle uğraşanlar da vardır.

İlmî yetkinlik bakımından fakihte aranan şartlar, çeşitli mezheplere ve dönemlere göre değişiklik gösterebilmektedir. Özellikle hukukî istikrarın her şeyden önce tutulduğu Osmanlılar'da bir fakihin ictihad vasfına sahip olması beklenmemiştir. Mezheplerin istikrar bulmasından sonra kurulmuş olan Memlûkler döneminde de fakihlerin belirli bir mezhep sistematığı

içinde çalışmış olmaları tabiidir. Bununla birlikte Memlûkler’de fakihlerin eğitiminde iki farklı hedefe yönelen, eğitimin tarzı ve içeriğinde çoğu kez birbiriyle örtüşse de hedefleri farklı olan iki anlayış bulunduğu söylenebilir:

Bu anlayışlardan biri, fakihin müctehid seviyesinde yetkinlik kazanmasını sağlamayı hedefliyordu. Burada öğrenciden beklenen şey, mutlak veya mukayyed ictihad seviyesine ulaşmasıydı. Mutlak ictihad derecesindeki yetkinliğin sosyolojik olarak yeni bir mezhep kurulması anlamına gelmeyeceği, böyle bir ihtiyacın ve zeminin bulunmadığı biliniyordu. Öte yandan Osmanlılar’dan farklı olarak çok sayıda fakih kendisinin ictihad ehliyetine sahip olduğunu açıkça veya zımmen ifade etmiş; yine birçok fakih hakkında öğrencileri yahut biyografi (tabakat) yazarları mutlak müctehid veya mezhepte müctehid derecesinde olduğu söylenmiştir. Burada dikkate alınan isimler arasında Abdülaziz b. Abdisselam, Ebu şme el-Makdisi, İbn Dakık el-İd, Takıyyuddın İbn Teymiyye, Takıyyuddın es-Sübkî gibi isimlerin mutlak müctehid derecesinde olduğu söylendiği gibi diğer birçok âlim hakkında da mezhepte müctehid gibi nitelermelerde bulunulmuştur. Suyutî gibi kendisini hem müctehid hem de kendi asrının müceddidi olarak görenler de vardır. Bir bütün olarak bakıldığında Osmanlı âlimlerinin aksine Memlk dönemi âlimlerinin özellikle hadis ve fıkıh alanındaki yetkinlikleri hususunda daha iddialı oldukları söylenebilir. Esasen Memlk dönemi eğitim ve ilim dünyası, âlimleri fıkıh, hadis, dil ilimleri gibi belirli ilim dallarında en üst yetkinlik derecesine ulaşmaya teşvik eden ve imkan veren bir vasat oluşturmuştur.

Memlkler dönemi fakihlerinin hedeflediği önemli hususlardan biri, ictihad derecesine ulaşmaktı. Bu sebeple fıkıh usulü eserlerinde “müctehidin bulunmadığı bir vakit olabilir mi?” meselesi tartışılmıştır. Tâceddin es-Sübkî’nin buna cevabı, böyle bir şeyin mümkün olduğu ancak hiç vki olmadığı yndedir.²¹ Zerkeşî, sahih itikaddan sonra en şerefli bilginin amel hükümleri bilmek olduğunu söyler ve bunları bilmenin de taklidle ve delilden mücerred nakille olmayacağına işaret eder. Gerçek ahkam bilgisi ancak ictihad derecesine erişmekle hasıl olur.²²

²¹ Veliyyddın el-İrakî, *el-Gaysu’l-hâmi’*, s. 720.

²² Zerkeşî, *Bahru’l-muhît*, 1, 21.

Sübkî *Cem'u'l-cevâmi'* adlı eserinde ictihadın bölünebilirliğini (*tecezzi*) kabul ederken Zerkeşî, miras (*ferâiz*) dışında diğer hükümlerin birbiriyle irtibatı sebebiyle ictihadın bölünmezliği, dolayısıyla tüm bu alanlarda yetkinliğin gerekli olduğu kanaatini benimser.²³ İbn Dakîk el-Îd ise erken dönemlerin aksine kendi dönemlerinde artık kadıların çoğunun ictihad derecesinde olmadığını, bu seviyeye ulaşmalarının zor olduğunu söyleyerek mukallid bir kâdının belirli bir mezhebin görüşlerini kavramada yeterli olması halinde kararlarının geçerli olacağı hususunda görüş birliği oluştuğunu söylemektedir.²⁴ Bazıları bunun o dönemde hiç müctehid bulunmaması şartıyla caiz olabileceğini söylerken, diğer bir kısım âlimler ise geçmişte yaşamış bir müctehidin taklid edilemeyeceği, dolayısıyla kâdının yaşayan bir müctehidin görüşünü taklid ederek hüküm verebileceği görüşünü benimsemektedir.²⁵

Suyutî kendisini fıkıh, hadis ve Arap dili olmak üzere üç ilim dalında mutlak müctehid olarak niteler. Bu ilimlerde kendisinden önce Takıyyuddin es-Sübkî'nin mutlak müctehid seviyesinde olduğunu da ekler. Yine ona göre Siracuddin el-Bulkînî, İbn Teymiyye, İbn Dakîk el-Îd, Nevevî, Ebû Şâme ve İbnu's-Salah (v. 643/1245) fıkhıta mutlak müctehiddir.²⁶ Burada özellikle aynı zamanda hadis hafızı olup olmamaları açısından mutlak müctehidleri saymıştır. İctihadla ilgili bir eserinde ise mutlak müctehid mertebesine ulaşan âlimleri sayan Suyutî, Eyyûbîler'in son dönemi ile Memlûkler döneminde yaşamış âlimlerden yukarıda ismi geçenler dışında şunlara da değinir: Abdülaziz b. Abdisselam, Tâceddin el-Firkah (v. 690/1291), İbnu'l-Müneyyir, Necmeddin İbnu'r-Rifâ (v. 710/1310), Kemal İbnu'z-Zemlekanî (v. 727/1327), Taceddin es-Sübkî, Cemaleddin el-İsnevî, Şemseddin Muhammed b. Yusuf el-Konevî (v. 788/1386), Mecduddin eş-Şirazî (v. 817/1414).²⁷

Diğer anlayış ise artık mutlak müctehid seviyesinde âlim bulunamayacağı görüşündeydi, dolayısıyla mezhep külliyyatını iyi bilen, fıkıh ilminde belirli bir mezhep çerçevesinde yetkinlik sahibi âlimlerin yetiştirilmesini hedefliyordu. Bu anlayış, esasen mutlak ictihad seviyesine

²³ Veliyyuddin el-İrakî, *el-Gaysu'l-hâmi'*, s. 700; Zerkeşî, *Bahru'l-muhît*, 8, 358.

²⁴ Zerkeşî, *Bahru'l-muhît*, 8, 360.

²⁵ Zerkeşî, *Bahru'l-muhît*, 8, 360.

²⁶ Suyutî, *et-Tahaddus bi-ni'metillah*, s. 150-151.

²⁷ Suyutî, *er-Red alâ men ahlede ile'l-arz ve cehile enne'l-ictihad fi külli asrin farz*, s. 192-198.

ulaşmanın ilmen imkansızlığını ileri sürmemekte, çeşitli sebeplerle bunun nadir olacağını, toplumun ihtiyaçları açasından daha ulaşılabilir bir hedefin belirlenmesi gerektiğini kabul etmektedir. Bu tavır, erken dönemden farklı olarak müteahhirün döneminde mezheb sayısının dörde inhisar etmesi ve ilgili mezheplerin işlenmişliği ile ilgili olduğu kadar, hukuk siyasetiyle yani müslüman toplumun istikrarını koruma endişesiyle de yakından alakalıdır. Nitekim Memlükler dönemi Hanbelî âlimlerinden İbn Receb dört mezheb dışında bir görüş benimsenmesini tenkit eden bir eser kaleme almıştır. O, bazı fakihlerin gerekli şartları elde ederek icihad derecesine ulaşmasının mümkün olduğunu kabul etmektedir, ancak kendi zamanında olduğu üzere fakihlerin çoğunluğunun bu seviyeye ulaşamadığı kanaatindedir. Ayrıca, görüşleri yeterince işlenmemiş ve aktarılmamış eski müctehidlerin görüşlerine de tabi olunamayacağını, çünkü nakildeki inkıta gibi sebeplerle onların görüşlerinin tam olarak bilinemeyeceğini, o görüşlere istinaden yapılacak çıkarımlarla kastetmedikleri neticelere varılacağını söylemektedir.²⁸ Hukuki istikrarı korumayı hedefleyen genel havayı gösterir şekilde Veliyyüddin el-İrakî'nin (v. 826/1423) anlattığı bir hatırası vardır: O, hocası ve dönemin meşhur fakihlerinden Siraceddin Ömer b. Reslan el-Bulkînî'ye, Takıyyüddin es-Sübkî'nin icihad şartlarını taşıdığı halde niçin (şâfiî mezhebini) taklid ettiğini sorar. Onun susması üzerine "Kanaatimce fakihler için dört mezhebe uyma şartı koşulan vazifelerin varlığı, dört mezhepten çıkan birinin bunlardan faydalanamayacağı, kadılık görevinden mahrum olacağı, insanların da ondan fetva istemekten kaçınıp bid'at ehli olmakla suçlayacağı hususlarından dolayı" der, hocası da tebessüm ederek onu onaylar.²⁹

İrakî her ne kadar meseleyi iki açıdan (malî kayıp ve sosyal tepki) ele almışsa da tarihî-sosyolojik bir genel bakış, dönemin toplum yapısının ve ihtiyaçlarının bu tür vazifelerle ilgili söz konusu sınırlamaları dayatan bir zemin oluşturduğu sonucuna götürecektir. Memlükler dönemindeki fakihler umumiyetle belirli bir mezhep çerçevesinde eğitim görerek yetişmişlerdir. Mezhep belirli bir fıkıh çevresinin geleneklerini ve tercihlerini naklettiği kadar, kendi içinde tutarlı ve bütünlüklü bir hukuk düşüncesi inşa etmesiyle

²⁸ Bk. İbn Receb el-Hanbelî, *er-Red alâ men ittebaa gayra'l-mezâhibi'l-erbaa*.

²⁹ Veliyyüddin el-İrakî, *el-Gaysu'l-hâmi*, s. 720.

de fıkıhın erken dönemdeki halinden daha ileri bir aşamayı temsil ediyordu. Esasen münferid meselelerde bir fakihin, her zaman muhtemel görüşlerden birini (özellikle mezhebin görüşüne aykırı olan/görünen bir görüşü) benimsemesi mümkündü. İlmî olarak mutlak müctehid seviyesinde âlimler yetişmesinin imkanı tartışılmıyordu; burada temel husus, toplumdaki sorunları çözebilen, tutarlı, istikrarlı, güvenilir bir çerçevesi olan bir hukuk sistemi kurabilmektir. İhtiyaç duyulan hukukçuların tamamının mutlak müctehid olması mümkün ve gerekli olmadığına göre, bir başka ifadeyle tüm mahkemelerde, fetvâ gerektiren tüm mahallerde yetkin fakihlerin bulundurulması insan kaynağı bakımından sürdürülebilir olmadığına göre taklid (yetişkin bir hukukçunun müctehid olan hukukçuyu taklidi şeklinde) gündeme gelecektir. Siyasî otoritenin, dinî yahut laik konseylerin veya yargıç kararlarının herhangi bir kaynaklık değeri taşımadığı bir hukuk sisteminde ilim adamlarının ictihadlarının belirli bir metodik yaklaşım çerçevesinde sistemleşmiş hali olan mezhepler çerçevesinde fıkıh üretimi gerekli ve tabii hale gelmişti. Dolayısıyla Memlûkler’de eğitimin içeriği, ehliyetli ve azimli öğrencilerin ictihad mertebesine ulaşmasına imkan tanıyan bir özelliğe sahipti, ancak görüşlerinin uygulanma imkanı bulacağı garanti edilmemekteydi.

İyi bir fıkıh eğitiminden ve yetkin bir fakihten beklenen nitelikler, esasen yetkin bir âlimden beklenen niteliklerle örtüşmektedir. Ancak yetkin bir âlimden neler beklendiği hususu dönemlere göre değişiklik gösterebilmektedir. Memlûkler döneminde bir âlimin dinî ilimlerin genelinde özellikle de fıkıh ve hadis alanında derinlikli bilgi sahibi olması, ayrıca âmil (takvâ sahibi) olması beklenmiş, bu çerçevede ister bir tasavvufî çevreye mensup olsun isterse olmasın zühd hayatı ve irfanî terbiye önemsenmiştir. Selçuklular döneminde bir yandan medrese kurumunun gelişimi, diğer yandan da ilmî düşüncede esaslı bir dönüşüme ve senteze işaret eden Gazâlî ile birlikte fıkıh eğitiminde de birtakım yenilik ve değişiklikler ortaya çıkmaya başlamıştı. Gazâlî’nin de tenkitleri doğrultusunda yeni dönemin uygulamaları Eyyûbiler-Memlûkler hakimiyetindeki topraklarda ortaya çıkacaktır. Bu dönemin vurgusu, hem fıkıh ve hadiste derinleşme, hem de zâhirî ve bâtinî ilim sahibi olma şeklinde belirlenebilir. *İhyâ*’daki “çağdaş” fıkıh ve fakihlere yönelik eleştiride somut halini alan ve Gazâlî’nin şahsî tecrübesinde yaşanan yöneliş, mezhepleşmenin halk katında cemaatleşme

şeklindeki tezahürünün ve siyasi-iktisadi paylaşım çatışmalarının fıkıh üzerinden sürdürülmesinin getirdiği dünyevileşmeye karşı üretilmiş bir çözümdü. Dolayısıyla iyi bir fıkıh eğitiminin mutlaka iyi bir nefis terbiyesi ile birleştirilmesi gerektiği, zihnî formasyon kadar nefis terbiyesinin de iyi bir fakih olmanın şartlarından olduğu vurgulanıyordu. Esasen bu, fakihte aranan ehliyet ve adalet hususlarının daha derinlikli bir eğitim anlayışı içinde ele alınmasını gerektiriyordu. Bundan dolayı İslam medeniyetinin geç (müteahhirûn) dönemi boyunca âlimlerin bir yandan medresede çeşitli ilimlere dair eğitim alırken diğer yandan da tasavvuf eğitimi almış olmaları sıkça rastlanan, dahası âdeta standartlaşan bir husustur.

Öte yandan Gazâlî'nin mirasının aklî ilimlerle ilgili kısmını Fahreddin er-Râzî üzerinden Doğu İslam dünyası ve Osmanlılar ciddiyetle takip ederken Eyyübîler-Memlûkler dönemi ilim çevrelerinde bu açıdan bir ayrıma gidilmiştir: Genel olarak matematik, tıp ve doğa bilimleri alanında daha ciddi çalışmalar yapılırken metafizik düşünce ve mantık konusunda Ehli hadis tavrı daha etkili olmuş ve gerek eğitim gerekse ciddi eser telifi açısından bu alanlar daha zayıf kalmıştır. Gazâlî'nin felsefî mirasla hesaplaşması, fıkıh eğitimi de etkileyen önemli gelişmelere yol açmıştır: Artık “mantık bilmeyenin ilmine güvenilemez”di. Bir fakihin eğitiminde mezhep külliyatı ve fıkıh usulü yanısıra âlet ilimleri olarak dil ilimleri, mantık ve matematik de yer alıyordu. Oysa Eyyübîler-Memlûkler döneminde İbnu's-Salah ve Takıyyuddin İbn Teymiyye eliyle mantığa ve müteahhirûn dönemi kelamına ciddi eleştiriler yöneltilmişti ve bu eleştirilerin burada ayrıntılarına giremeyeceğimiz siyasi bir gündemi de vardı. Bunların etkisiyle metafizik/kelâm ve mantık ilimlerine dair metinlerin okunması bazı âlimlerce hoş görülüyor, okuyanlar da ileri düzeyde konuyu geliştirmeye teşvik edilmiyordu. Doğu'dan Batı'ya medresenin yayıldığı her yerde mantık, âlet ilimlerinden biri olarak eğitimin vazgeçilmez bir parçasıydı. Dolayısıyla Memlûkler döneminde de çoğu âlim mantık ilmini okudu, ancak Osmanlılar'da veya Babürlüler'de/Hint dünyasında görüldüğü gibi bir derinleşme söz konusu olmadı. Kısacası, en azından Ehli hadis eğilimli âlimler arasında iyi bir fakihin kendi muhakeme gücüyle zaten mantık ilmine ihtiyaç duymayacağı, metafizik spekülasyonların da uygun yahut iyi bir fakih olmak için gerekli olmadığı şeklinde bir kanaat vardı.

Özetle, medrese eğitiminde bizzat fıkıh eğitiminin içeriği bakımından

yer alan hususlara bakıldığında, fıkıh eğitiminin altyapısını oluşturmak üzere, öğrencinin -ölçüleri az çok belli olan- asgari derecede Kurân, hadis ve dil ilimleri eğitimi almış olması gerekiyordu. Buna binaen fıkıh eğitimi -yukarıdaki iki farklı hedefe (ictihad yetkinliğine yahut mezhepte yetkinliğe erişme) göre farklılaşabilmekle birlikte- öncelikle mezhep külliyyatının iyi bir düzeyde hazmedilmesine, farklı görüşler ve gerekçeleriyle birlikte kavranmasına yönelikti.³⁰ Bunların yanısıra cedel/âdâbu'l-münazara ve mantık gibi ilimler de tahsil edilirdi.

c. Fıkıh Eğitiminin Aşamaları ve Süresi

Klasik dönemlerde formel bir eğitim sistemi bulunmadığı için günümüzdeki gibi aşamaları ve süresi mekanik/formel tarzda belirlenmiş bir eğitimden bahsetmek güçtür. Eğitimin ilk, orta ve yüksek öğretim olarak sınıflandırılması, lisans üstü eğitimin belirli yıllarla sınırlandırılması ve ders - yeterlilik - tez aşamalarına ayrılması, okullarda sınıf geçme sistemi, okulu imtihanla bitirme ve bir üst okula imtihanla girme, derslerin her birinden yazılı ve sözlü sınav olma, buna göre yıl sonunda her ders için geçer not alma ve karne uygulaması gibi modern eğitim sistemlerinde gördüğümüz pek çok uygulamayı klasik eğitim sistemlerinde ve fıkıh eğitiminde göremeyiz. Esasen ilköğrenim aşamasından sonraki öğrenim ve ihtisaslaşma aşaması -tıpkı kitapların muhtasar, orta hacimli ve geniş hacimli şeklinde derecelendirilmesi gibi- başlangıç, orta ve ileri seviye şeklinde bir ayrıma tabi tutulabilirse de³¹ kişilerin kendi çalışma ve kabiliyetlerini dikkate alan bir sistemde bu seviyelerin süresi kişiden kişiye değişiklik gösterebilmekteydi. Benzer şekilde bölgeden bölgeye ve dönemlere göre eğitimde farklılıklar ve çeşitlilikler bulunduğu da bir vakıdır.

Bununla birlikte konuyla ilgili yazılanlardan, özellikle ilimlerin öğretiminde tedricîliğe yapılan vurgudan, genel olarak eğitimde ve özelde

³⁰ Memlûkler döneminde fıkıhın kaideler ve genel maksatlar üzerine bina edilmesine yönelik bir anlayış da gelişmişti. Bu anlayışa dayalı kavaid veya eşbah ve nezâir adlarıyla yazılan yeni bir kitabiyat ortaya çıktı. Tabiatıyla bu gelişme eğitime de yansımış ve kaidelere dayalı eğitimin önemi çeşitli eserlerde vurgulanmıştır. Bu minvalde bir örnek için bk. Bedreddin İbn Cemaa, *Tezkiretu's-sâmi' ve'l-mütekellim*, s. 78-79.

³¹ Bu konuda Tâceddin es-Sübkî'den yola çıkılarak yapılan bir tasnif için bk. G. Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 257.

fıkıh eğitiminde belirli bir düzen, hedeflenen yetkinlikler ve bunlara ulaşmak üzere gerekli görülen aşamalar bulunduğu anlaşılmaktadır. Memlükler'de bir öğrencinin fakih olarak yetişmesini sağlayan süreci, genel öğrenim hayatıyla birlikte ele almakta fayda bulunmaktadır. Çünkü ihtisas eğitiminden önceki süreç, ihtisas eğitimine hazırlayıcı kuvvetli bir zemin oluşturmaktaydı. Bu çerçevede öğrencinin eğitim sürecinde “ilköğretim, çeşitli ilimlerden muhtasar metinler okuma, ihtisas dersleri alarak fıkıh alanında icazet alma” şeklinde en azından üç aşama bulunduğu söylenebilir. Kadılık veya müderrislik öncesinde bir tür meslekî eğitim yahut staj uygulamasından bahsedilip bahsedilemeyeceği ayrıca incelenmesi gereken bir husustur.³² Birçok âlimin icazet almadan önce de ders verme tecrübesi bulunmaktaydı, yine birçok âlim yargıyla ilgili önemli görevlere atanmadan önce daha alt düzeyde görevler yapmıştı.

İlköğretim aşaması diyebileceğimiz ve 4-5 yaşlarından 10-12 yaşlarına kadar süren bir dönem bulunmaktaydı.³³ Bazı durumlarda bu aşama birkaç yıl daha geç bitebilirdi. Öğrenci bu aşamada *mektebde* yazı yazmayı, temel dil ve aritmetik bilgilerini, temel dinî bilgileri öğrenir, Kurân-ı Kerîm'i hıfzederdi.³⁴ Öğrenci, gayrı Arap bir aileden gelse bile yetiştiği ortam itibarıyla Arapça'yı rahatlıkla konuşabilmekteydi. Listemizde yer alan fakihlerde de görüldüğü üzere genellikle 9-10 yaşlarına kadar hafızlık tamamlanmış olur, âdet olduğu üzere hıfzını tamamlayan çocuk, Ramazan ayında bir gün teravih namazı kıldırırdı. Nitekim hem annesini hem babasını küçük yaşta kaybetmiş ve Kahire'de babasının emanet ettiği vasîlerinin yanında yetişmiş olan İbn Hacer el-Askalanî (v. 852/1449), 6 yaşına girdiğinde mektebe başlamıştı. Hafızlığı 9 yaşındayken bitirmiş, bir yıl tekrar yapmış, âdet olduğu üzere namaz kıldırması ise ancak 12 yaşındayken Mekke'de

³² Makdîsî, mekteb eğitiminden sonra öğrencinin geçtiği medrese sisteminde başlangıç, orta, ileri ve lisansüstü müftülük eğitimi olmak üzere genellikle dört aşamanın bulunduğu kanaatinde, bk. *The Rise of Colleges*, s. 171-175, (Türkçe trc. için bk. *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 257-262); bu bilgiye işaret eden Devin Stewart'ın makalesine bk. “The Doctorate of Islamic Law in Mamluk Egypt and Syria”, s. 61.

³³ Bk. İbnu'l-Hac el-Abderî, *el-Medhal*, c. 2, s. 315-317. Müellif burada kendi dönemindeki mektebe başlama yaşıyla ilgili bir tasvir yapmaktadır. Belirli bir yaştan bahsetmemekle birlikte yapılan tasvirde ve o dönemde yaşamış âlimlerin hayat hikayelerinden yola çıkarak yukarıdaki yaş aralığını verdim.

³⁴ Bk. İbnu'l-Hac el-Abderî, *el-Medhal*, c. 2, s. 317, 318, 326, 328. Müellif, “mekteb ancak ders, hıfz, arz ve kitabet için bina edilir” demektedir, bk. *a.g.e.*, c. 2, s. 322.

nasip olmuştu. Vasîsiyle beraber gittiği hac yolculuğunun akabinde Mescid-i Haram'da bir süre kalmışlar ve burada Sahîh-i Buharî'nin çoğunu dinleme fırsatı bulmuştu.³⁵ Öte yandan Nevevî, köyde 10-13 yaşları arasında Kurân eğitimi almış, 19 yaşında babasıyla Dımaşk'a gidinceye kadar başka bir eğitim görmemişti.³⁶ İlköğretim aşamasının ne zaman başlayacağı ve kaç yıl süreceği öğrenciye ve yaşadığı çevreye bağlı olarak değişebilmekteydi.

İkinci aşama çeşitli ilimlerden birer muhtasar metin okuma aşamasıydı. Bu aşama yine öğrencinin kabiliyetine ve çalışma azmine göre 2-3 yıl veya biraz daha fazla sürebilirdi. Öğrenci, muhtasarât denilen bu metinleri okumada ailesindeki yahut yakın çevresindeki ilim ehline müracaat eder, eğer yetenekliyse bu metinleri ezberlerdi. Ardından bu metinleri önde gelen hocalara arz eder, okuduğu metinlerden bir imtihana tabi tutulur ve o kitablara okuduğuna dair bir icazet alırdı.³⁷ Bu aşamada fıkıh, fıkıh usulü, akaid, Kurân ilimleri (kıraat, tefsir), hadis ilimleri (hadis metinleri, hadis usulü), dil ilimleri (sarf, nahiv, belağat, sözlük), matematik alanlarından birer metin okunurdu. Nitekim İbn Hacer, Mekke'de kaldığı sürede bir hocanın gözetiminde Kurân'ı tecvîd kaidelerine uygun olarak okudu, ayrıca Mekke kadısı Cemaleddin İbn Zahîra'dan (v. 817) *Umdetu'l-ahkâm*'ı³⁸ ders aldı.³⁹ Hac dönüşünde muhtasar metinler okumaya başladı. Sehâvî bunlardan bir kısmını zikreder: *el-Hâvî es-Sağîr*,⁴⁰ *Muhtasaru İbni'l-Hâcib el-Aslî*,⁴¹ Harîrî'nin

³⁵ Bk. Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-durer*, s. 62-63. Bu eser, İbn Hacer'in biyografisini konu almaktadır ve eserin yazarı olan öğrencisi Sehâvî, onun eğitimiyle ilgili ayrıntılı bilgiler de vermektedir.

³⁶ Bk. İbnu'l-Attar, Alaeddin Ali b. İbrahim, *Tuhfetu't-talibin fi tercemeti'l-İmam en-Nevevî*, s. 24.

³⁷ Devin Stewart'ın Kalkaşendî'den naklen ifade ettiği üzere üç tür icazet vardı: Biri yukarıda geçen arz icazetiydi. İkincisi belirli hadis kitaplarını nakletme yetkisi veren rivayet icazetiydi ve bunda ilgili eserin tümünün veya bir kısmının hocadan fiilen okunmuş olması şart değildi. Amaç, âli isnada sahip olmak veya bir rivayet zincirinde yer almaktı. Fıkıh eğitimi bakımından en önemlisi ise üçüncüsü, yani fetva ve tedris icazetiydi. Bu ancak yetkin bir veya birkaç hocadan ihtisas düzeyinde fıkıh eğitimi alan öğrenciye verilir. Bk. Stewart, "The Doctorate of Islamic Law in Mamluk Egypt and Syria", s. 49 vd.

³⁸ Abdulganî el-Makdisî el-Cemmâilî'nin (v. 600/1203) ahkam hadislerine dair, Eyyûbiler-Memlûkler döneminde çokça okunan ve üzerine çalışmalar yapılan eseri.

³⁹ Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-durer*, s. 64-65.

⁴⁰ Abdulğaffar b. Abdilkerim el-Kazvinî'nin (v. 665/1266), Şâfiî fıkıhına dair, yine Memlûkler döneminde çokça okutulan eseri.

⁴¹ İbnu'l-Hâcib'in (v. 646/1247) fıkıh usulüne dair meşhur eseri. Fıkıh furûuna dair eserinden (*el-Muhtasaru'l-ferî*) ayırdetmek üzere genellikle el-Aslî sıfatıyla zikredilir.

el-Mulhası.⁴² İbn Hacer, “âdet olduğu üzere” bunları dönemin öndegelen ilim adamlarından bir gruba “arz” etti.⁴³ Ancak bundan sonra 17 yaşının sonuna kadar bir süre (tahminen üç yıl kadar) ilim yolculuğuna ara verdi.⁴⁴ İkinci aşamaya biraz daha geç başlayan Nevevî ise 19 yaşında Dımaşk’a giderek iki yıl kadar temel bazı metinleri okudu. Bu çerçevede Ebu İshak eş-Şirazî’nin (v. 476/1083) *et-Tenbîhi*’nin tamamını ezberledi, yine onun *el-Mühezzebi*’nin bir kısmını okudu ve ardından hacca gitti.⁴⁵ Nevevî muhtemelen Arap dili ve hadisle ilgili bir kısım temel metinleri de hacca gitmeden önce okudu.

Üçüncü aşamada öğrenci, derinleşmek istediği ilim dallarında yetkin hocalardan ileri düzeyde dersler almaya başladığı. Çoğunlukla birden fazla hocadan ders almakla birlikte belirli bir alanda karar kıldığı zaman, uzun yıllar o alandaki bir hocanın derslerine katılır, hatta hoca hac yolculuğu veya görev sebebiyle başka yerlere gittiğinde bile onunla hareket edebilirdi. Fıkıhta ilgili mezhebin yetkin hocalarından furû, usul ve feraiz (miras) ilimlerine dair önemli eserleri okuyarak bu eserlere dair icazet alırdı. Memlûkler döneminde bir öğrencinin başka mezheplere mensup hocalardan tefsir, hadis gibi ilim dalları yanısıra fıkıhın çeşitli alanlarında ders alması da mümkündü. Fıkıhta yetkinliğe ulaştığı kanaati oluştuğunda hocalarının huzurunda bir ders takrir eder ve yetkinliğini belgelemek üzere kendisine tedris ve fetva icazeti verilirdi. Bu, artık alanda yetkin bir fakih olduğu, müderris ve kadı olarak atanabileceği anlamını taşırdı. Pek çok örnekte görüldüğü üzere öğrenci bundan sonra da -bir görev alsın veya almasın- ileri düzey ilim tahsilini sürdürebilirdi. Nitekim Bedreddin İbn Cema, âlimin öğrenme ve öğretme faaliyetinin sürekli olması, ilmî çalışmalarına ciddiyetle devam etmesi gerektiğini vurgular ve yapması gerekenleri şu terimlerle özetler: Kıraat (okuma), ikrâ (okutma), mütalaa (dikkatle okuyup inceleme), fikr (düşünme), ta’lik (not düşme, not alma), hıfz, bahs (araştırma, inceleme), teftiş (araştırıp soruşturma, kontrol etme), tenkîb (ayrıntılı araştırma, sözlük anlamıyla: kazı yapma) ve müracaa (tekrarlama, tekrar gözden geçirme), tasnif (yazma, sınıflandırma, bölümlendirme,

⁴² Meşhur *el-Makâmât* adlı eserin müellifi Kasım b. Ali el-Harîrî’nin (v. 516/1122) *Mulhatu’l-i râb* adlı gramere (nahiv) dair manzum eseri.

⁴³ Sehâvî, *el-Cevâhir ve’l-durer*, s. 64.

⁴⁴ Sehâvî, *el-Cevâhir ve’l-durer*, s. 65.

⁴⁵ İbnu’l-Attar, *Tuhfetu’t-talibîn*, s. 25.

derleyip düzenleme), cem' (toplama, bir araya getirme) ve telif (yazma, terkiib=kompozisyon).⁴⁶

Fıkıhta ihtisaslaşma ve fetva ve tedris icazeti alma aşamasının süresi kişilere göre değişebilmektedir, 4-5 yıl veya biraz daha uzun bir süre olabilir. Babasının birikiminden azami derecede istifade eden ve erken yaşlarda ilmî ihtisasa yönelen Tâceddin es-Sübkî henüz on sekiz yaşındayken icazet almış, ders ve fetva verecek duruma gelmişti. O ve Suyutî gibi bazı âlimler bu hususta istisnai olsa da diğer âlimlerin de genellikle yirmili yaşlarda tedris ve fetva icazeti aldıkları görülmektedir. Genç âlimler, icazet aldıktan sonra, tecrübeli bir hoca ve tanınmış bir fakih oluncaya kadar genellikle tedris ve telif faaliyetiyle uğraşırlar, ayrıca çeşitli ilimlere dair öğrenim faaliyetlerini de sürdürürlerdi.

Mesela Nevevî, öğrencilik döneminde, hac dönüşü Dımaşk'a yerleşerek yoğun bir eğitim sürecine girmişti. Günde oniki ders alıyor ve farklı hocalardan çeşitli ilimlere dair metinleri -tashih ederek, açıklayıcı notlar alarak- okuyordu. İbnu'l-Attar bu derslerden dokuzunun adını verir: Gazâlî'nin *el-Vasîti* (iki ders), Şirazî'nin *el-Mühezzebi*, Muhammed b. Futûh el-Humeydî el-Endelüsî'nin (v. 488/1095) *el-Cem' beyne's-Sahîhayn* adlı eseri veya *Sahîh-i Müslimi*, İbn Cinnî'nin (v. 392/1002) nahivle ilgili *el-Luma fi'l-Arabiyye* adlı eseri, İbnu's-Sikkît'in (v. 244/858) *Islahu'l-mantık* adlı sözlüğe dair eseri, tasrifle (kelime yapısı) ilgili bir ders, ilim adamlarının biyografilerine (esmâ'îr-ricâl) dair bir ders, usuluddine dair bir ders.⁴⁷ Nevevî ayrıca fıkıh usulünden de Fahreddin er-Râzî'nin *el-Müntehabı'nı*, Gazâlî'nin *el-Mustasfâsı'nın* bir kısmını ve diğer bazı eserleri okumuştur.⁴⁸ Bu şekilde yoğun çalışması 6 yıl kadar sürdü, ardından eser telifiyle uğraşmaya başladı.⁴⁹ Onun tedris ve eser telifine başlaması için verilen 660 (1262) yılı da İbnu'l-Attar'ın anlatımıyla uyumludur.⁵⁰ Bu durumda Nevevî en geç 29

⁴⁶ Bk. Bedreddin İbn Cemaa, *Tezkiretu's-sâmi' ve'l-mütellim*, s. 57-60.

⁴⁷ İbnu'l-Attar, *Tuhfetu't-talibîn*, s. 27.

⁴⁸ İbnu'l-Attar, *Tuhfetu't-talibîn*, s. 36. Nevevî'nin fıkıh ve fıkıh usulündeki hocalarının isimleri ve fıkıh silsilesi için bk. İbnu'l-Attar, *a.g.e.*, s. 30-36; Nevevî'nin okuduğu diğer kitaplar için bk. İbnu'l-Attar, *a.g.e.*, s. 38-40. Nevevî bunların bir kısmını hocalardan dinlemiş (*semâ'*), bir kısmını ise tartışıp müzakere de etmişti (*semâ'an ve bahsen*).

⁴⁹ İbnu'l-Attar, *Tuhfetu't-talibîn*, s. 42.

⁵⁰ Bk. M. Yaşar Kandemir, "Nevevî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/nevevi> (27.11.2019).

yaşında iken (muhtemelen bundan daha önce) tedaris ve fetvâ icazeti almış olmalıdır. Genç yaşta vefat eden Nevevî'nin sonraki 16 yılı yoğun bir eğitim ve eser telifi faaliyetiyle geçmiştir.

İbnu'd-Deyrî olarak bilinen Kudüslü Hanefî bir ulema ailesinden gelen Sa'd b. Muhammed (v. 867/1463) ve İbrahim b. Muhammed (v. 876/1471) kardeşlerin eğitimi de benzer bir durumu gösterir. Kardeşlerden büyük olanı Sa'd, küçük yaşta Kurân'ı hıfzettikten sonra muhtasar eserleri okumuş, ardından birçok âlimden çeşitli alanlarda ders almıştı. Yirmili yaşlarında Kudüs'te müderris ve kadı olarak atanmış, henüz babası hayattayken tedaris ve kazâ bakımından ona tercih edilmişti. Babasının vefatından sonra 827/1424'te Kahire'ye giden Sa'd çeşitli medreselerde ders vermiş ve 842/1438'de Mısır Hanefî kâdilkudatı olarak atanmıştı. Bu görevi vefatına kadar yirmi beş yıl sürdürdü.⁵¹ Kardeşlerden küçük olanı İbrahim ise babasıyla birlikte Kahire'ye yerleştikten sonra küçük yaşta Kurân'ı hıfzetmiş; sonra babasından, diğer hocalardan ve ağabeyi Kahire'ye geldikten sonra ondan ders alarak muhtasarâtı ve bir kısım hadis kitaplarını okumuştu. Ardından Kâriulhidaye Siraceddin Ömer b. Ali'den (v. 829/1426) *el-Hidaye*'yi⁵² baştan sona okuyarak tamamlamıştı. Eğitimi sürdüren İbrahim İbnu'd-Deyrî, 836 (1432-33) yılında yani 26 yaşındayken (doğumu: 810/1407) müderris olarak atanmıştı. Müderris atanmadan önce de çeşitli hocalık tecrübeleri olmuştu.⁵³

İbn Hacer ise 17 yaşından sonra tekrar ilim tahsiline dönmüş, vasîsi olan diğer hocadan fıkıh furûu, fıkıh usulü, dil ilimleri, matematik gibi çeşitli dersler almıştı. Bu arada erken dönemden itibaren tarihe merak saldığı için çeşitli tarih ve hadis eserleri okumuş, ardından şiir ve edebiyatla ilgilenmişti. 796 (1394) yılından itibaren hadis ilminde ihtisasa yöneldi. On yıl boyunca Zeynüddin el-İrakî'nin derslerine katıldı. Aynı dönemlerde fıkıhta da tahsilini sürdürdü; diğer hocalar yanısıra İbnu'l-Mulakkın'dan, onun -Nevevî'nin *Minhâcu't-tâlibîn*'i üzerine- yazdığı şerhi okudu. Nisbeten daha uzun bir süre Siraceddin Ömer b. Reslan el-Bulkînî'nin derslerine katıldı, ondan Nevevî'nin *Ravzası*'nın çoğunu ve diğer bazı eserleri okudu. Nihayet

⁵¹ Bk. Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi*, c. 3, s. 249-253; Ahmet Özel, "İbnu'd-Deyrî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibnud-deyri> (27.11.2019).

⁵² Burhaneddin el-Merginânî'nin (v. 593/1197) Hanefî fikhına dair meşhur fıkıh eseri.

⁵³ Bk. Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi*, c. 1, s. 150-1.

Bulkînî ona fetva verme (iftâ) ve eğitim (tedris) icazeti verdi.⁵⁴ Kaynaklarda bu icazetin tarihi verilmemekle birlikte hadis eğitimine 796'da (1394) dönen ve ondan bir süre sonra fıkıh eğitimine başlayan İbn Hacer'in fıkıhtaki bu ihtisas eğitiminin 3-4 yıl sürmüş olması gerektiğini düşünüyoruz. Çünkü bunun ardından 800/1397'de hac ve ilim amaçlı olarak Hicaz ve Yemen'e gitti. Bu durumda İbn Hacer'in icazet aldığı 26-27 yaşlarında olduğunu tahmin edebiliriz.

Bu tür örneklerden görüleceği üzere ilköğretim aşamasından sonra ilim yoluna giren bir öğrenci, eğer eğitimine ara vermemişse, ortalama on-on iki yıllık bir eğitimin ardından yirmili yaşların başlarında fıkıhta yetkinliğe ulaşabilirdi. Stewart, Memlûkler dönemi icazetnameleri üzerine yaptığı inceleme sonucunda "öğrencilerin fetva ve tedris icazetini yirmili yaşların başları ile otuzlu yaşların başları arasında aldıklarını, 21 yaş ve öncesinde icazet alan bir öğrencinin çok genç olarak görüldüğünü" söylemektedir.⁵⁵ Tabii bu süreçte sadece fıkıh ilmi değil, ona yardımcı ilimler de öğreniliyordu. Bazıları yirmili yaşlarda icazet alsalar bile otuzlu yaşlarına kadar herhangi bir görev almayıp hadis ve fıkıh gibi birden fazla alanda ihtisaslaşmayı sürdürüyordu. Memlûkler'de fıkıhla ilgili verilen icazet, sadece belirli bir mezheb dahilinde fetva, tedris ve kaza faaliyetinde bulunabilme yetkinliği anlamına gelmekle birlikte çoğu fakih, öğrenim sürecinde ciddi bir hadis eğitiminden de geçiyordu. İyi bir fakih, muhaddis fakihti.

Eğitimin yılın hangi dönemlerinde ve hangi günlerde yapıldığı hususu ise çok çeşitlilik arz edebilmektedir.⁵⁶ Gerek medrese öncesi gerekse medrese sonrası dönemde genel kural, eğer bir kurumun vakfiyesi bulunuyorsa vâkıfın şartlarına riayet edilmesidir. Memlûkler döneminde de vakfiyeler ders ve tatil günleri konusunda çok çeşitlilik göstermektedir. Vakfiyede kaç gün ve yılın hangi dönemleri için eğitim görülmesi şart koşulmuşsa buna göre eğitim verilirdi. Vakfiyedeki şarta bağlı olarak haftada üç, dört yahut beş gün ders yapılması şeklinde farklı uygulamalar bulunuyordu.⁵⁷ Medreselerde günlük ders zamanı sabah namazı ile öğle vakti arasındaydı, ancak müderris bu

⁵⁴ Bk. Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-durer*, s. 66-70.

⁵⁵ Bk. Devin Stewart, "The Doctorate of Islamic Law in Mamluk Egypt and Syria", s. 60.

⁵⁶ Çeşitli örneklerle dair bk. G. Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 156-158. Bu örnekler bir fikir vermekle beraber bu konuda yapılacak kapsamlı bir çalışmaya ihtiyaç vardır.

⁵⁷ Muhammed el-Anâkîra, *el-Medâris fi Mısr fi asri devleti'l-Memâlîk*, s. 267-270.

süre içinde kendisine uygun saatlere göre dersi düzenleyebiliyordu. Senelik tatiller bakımından da çeşitlilik söz konusu olmakla birlikte üç aylar (Recep, Şaban ve Ramazan) ile -Ramazan bayramını içerecek şekilde- Şevval'in ilk yirmi günü, -Kurban bayramını içerecek şekilde- Zilhicce'nin ilk onbeş günü, aşura günü ve bir gün öncesi (Muharrem ayının 9 ve 10. günleri) tatil yapılıyordu. Bunların dışında ancak mazeret hallerinde müderrise ve öğrenciye tatil izni verilirdi ve bunun da bir üst sınırı olurdu.⁵⁸ İlgili bölgedeki örfün, vakfiyenin hazırlanışında olduğu kadar yorumlanmasında da etkili olduğu, gerek vakfiyedeki boşlukları doldurma ve gerekse yazılı şartlara istisna yoluyla sınırlama getirme noktasında dikkate alındığı söylenebilir. Farklı bölgelerdeki vakfiyelerin incelenmesine bağlı olarak ders ve tatil sürelerindeki çeşitliliğe dair yeni bulgular ortaya çıkabilir.

2. Memlükler Döneminde Metot, İçerik ve Müfredat Bakımından Fıkıh Eğitimi

Klasik dönemde bugünkü anlamıyla tüzel kişiliği olan bir eğitim kurumu ve formel bir diploma bulunmadığı gibi bir müfredat da söz konusu değildir. Bununla birlikte fıkıh ilminin ve ekollerinin teşekkül ettiği 2./8. asırdan itibaren bir fakihin alacağı eğitimin mahiyeti giderek belirginleşen bir vaziyet arzeder. Hemen her dönemde çeşitli eserlerde bir fakihin formasyonu, ne tür bir eğitim alması gerektiği hususuna işaret edilmiştir. Memlükler dönemi klasik dönemlerin genel özelliklerini taşımakla birlikte kendine has bazı yönlerle de temayüz eder. Burada bir fakihde aranan yetkinliği oluşturmak üzere izlenen eğitim metodu, eğitimin içeriği ve okunan eserlere dair bir değerlendirme sunulacaktır.

a. Eğitim Metodu

Modern dönemlere kadar fıkıh eğitimi de dahil eğitimin temeli, kitaba ve hoca-talebe ilişkisine dayanıyordu;⁵⁹ formel/biçimsel yapılar ya hiç

⁵⁸ Muhammed el-Anâkıra, *a.g.e.*, s. 267-269.

⁵⁹ Bu konuda bk. G. Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 163-230. Makdisi'nin burada anlattığı yöntemler eğitimin geneliyle ilgili olmakla birlikte esasen fıkıh için geçerlidir ve fıkıh ilmi esas alınarak yazılmıştır.

bulunmuyordu veya modern dönemdekilerden farklılıklar gösteriyordu. Bir başka ifadeyle öğrenci, belirli bir alanda ihtisaslaşabiliyordu, ancak günümüzdeki gibi bir okulun mezunu olmuyordu; bunun yerine hangi dersleri/metinleri kimden okuduğu önemliydi. Alınan icazet, bir okulun verdiği diploma değil, bir hocanın verdiği yetkinlik belgesiydi. Eğitim, bir sınıfta değil mescitteki veya medresedeki bir halkada veya hocanın evinde gerçekleştiriliyordu. Fıkıh halkasında ileri düzey eğitimin özelliği, fikhî muhakemeyi geliştirmek üzere sorulu-cevaplı diyaloga, meselelerin tahlil edilip verilen hükümlerin delillendirilmesine ve müzakereye dayalı oluşuydu.

Medrese, şekil olarak ilim halkası ve hoca-talebe ilişkisi temelindeki fıkıh eğitiminde değişiklik yapmamıştı: Halka, hoca-öğrenci ilişkisi, mezhepleşmenin getirdiği belirli bir mezhebe bağlılık, içerik olarak fıkıh üretiminin mesâil ve istinbat temelinde yürütülmesi. Fıkıh eğitiminin verildiği halkalarda genellikle az sayıda (10-20 arası) öğrenci bulunurdu. Halkanın kendi içinde bir oturma düzeni, hiyerarşisi ve âdâbı vardı.⁶⁰ Cami, mescid ve medrese gibi eğitim kurumlarında yönetimden izin almaksızın herhangi bir kimse halka kuramazdı. Ancak medresenin fıkıh eğitiminin gelişimine yönelik etkileri başka açılardan oldu: Hoca - talebe - okunacak metinle ilgili vakfiye şartları, eğitimin az çok standartlaşmasını sağladı; ders kitabı mahiyetindeki muhtasar metinlerin ve bunlar üzerine şerh yazımının yaygınlaşmasına yol açtı. İlk dönemlerde var olan hocanın kendi bilgilerini imlâ etme (yazdırma) yoluyla öğretmesine nazaran daha standart ve üst düzey metinler ortaya çıktı. Muhtasar metinler daha önce de var olmakla birlikte, müteahhirûn döneminden itibaren ve özellikle Memlûkler'de artık belirli özelliklere sahip metinler üretildi. Bunlardan bir kısmı ezberlemeyi kolaylaştırmak üzere manzum eserlerdi. Bunların şerhler yoluyla açıklanması, dolaylı olarak eğitimin bu metinler üzerinden aşamalandırılmasını getirdiği gibi hoca ile öğrencinin üzerinde konuşacakları ders kitaplarının eskiye oranla daha erişilebilir olmasını sağladı.

Memlûkler dönemi âlimlerinden Sübkî'nin eserinde öğrencilerin başlangıç seviyesinde olanlar (*mübtedi*), orta (*mütevassıt*) ve ileri seviyede

⁶⁰ Erken dönemden itibaren oluşan bu konularla ilgili özlü bir bilgi için bk. Bedreddin İbn Cemaa, *Tezkiretu's-sâmi' ve'l-mütekellim*, s. 118-123, 145-147.

(*müntehi*) olanlar olmak üzere tanımlandığı görülür.⁶¹ Bu öğrenciler arasındaki sınırlar net değildir, ancak öğrencinin bilgisine, okuduğı eserlere ve hocanın tecrübesine dayalı olarak bir seviyelendirme yapıldığı söylenebilir. Dolayısıyla her seviyeye göre farklı bir eğitim tarzı izlenecektir. Nitekim Sübkî, müderrisin mübtedi seviyesinde olan öğrencilere açık ve anlaşılır meseleleri, kaideleri ve hükümleri (*vâzihât*) öğretmesi gerektiğini, tahkik derecesine ulaştırıncaya kadar azar azar öğretmek suretiyle eğitimini salık vermekte, onlara ağır ve karmaşık meselelerin (*müşkilât*) öğretilmesinin uygun düşmeyeceğini söylemektedir.⁶² Müntehi öğrencilere gelince onlara artık daha alt seviyedeki bilgileri tekrarlamak yerine fikhın daha ağır ve karmaşık meselelerini öğretmelidir. Müderrisin bir kitaptan birkaç satır okuyup kalkması doğru değildir. Eğer konuyu anlatmaya yetkinliği yoksa zaten tedrise ehliyeti yoktur ve o görevi bırakmalıdır. Eğer yetkinliği varsa o halde az miktarda meseleyi değil belirli bir konunun tamamını, öğrencilerin konuyu iyice anlamalarını sağlayacak şekilde etraflıca anlatmalı, soruları cevaplamalı, tartışmalıdır. Burada ölçü, öğrencinin kendi başına okuyup çözemeyeceğı hususları derste hocanın açıklamalarıyla kavramış olmasıdır. Bir başka ifadeyle müderris, dersin hakkını vermeli, konuyu öğrencilere kavratacak (*tefhim*) ve meselenin delilleriyle künhüne vakıf olmalarını sağlayacak (*tahkik*) şekilde anlatmalıdır. Ayrıca fıkha tahsis edilmiş bir medresede fıkıh dışındaki derslere ağırlık vererek fıkıh eğitimini ihlal etmemelidir.⁶³

Eğitimde en önemli husus, öğrencinin ilmi, özellikle de başlangıç seviyesinde kendi başına öğrenmemesi, mutlaka hocalardan ders almasıdır. Okuyacağı her muhtasar kitabı, onu en iyi öğreteceğini düşündüğü kişilerden okumalı, anlamadığı yerleri açıklamalarını sağlamalı, başlangıç aşamasında farklı eserleri mütalaa etmeye girişerek zihnini dağıtmamalıdır. Bunları tamamladıktan sonra geniş eserleri mütalaa geçebilir. İhtisaslaşma esnasında ilgili ilim dalındaki hocasının tüm derslerine katılmayı sürdürür.⁶⁴ Yukarıda da değinildiğı üzere ileri düzey eğitimde hocanın konuyu etraflıca

⁶¹ Bk. Tâceddin es-Sübkî, *Muîdu'n-niam*, s. 83-84. Benzer bir hususa işaret eden İbn Cemaa, önce muhtasarâtı öğrenme sonra mebsûtâtı araştırmaya geçme şeklinde bir aşamalandırma yapar, bk. *Tezkiretu's-sâmi' ve'l-mütekellim*, s. 115-116.

⁶² Sübkî, *Muîdu'n-niam*, s. 83.

⁶³ Sübkî, *Muîdu'n-niam*, s. 83-84.

⁶⁴ Bedreddin İbn Cemaa, *Tezkiretu's-sâmi' ve'l-mütekellim*, s. 112-113, 115-117.

anlatıp açıklaması (*takrir*) beklenirdi. Nitekim Nevevî, hocanın öğrencilere kendi kabiliyetlerine ve hazırlık durumlarına göre konuyu nasıl anlatmaları gerektiğine özlü bir şekilde değinir.⁶⁵ Hoca, öğrencilerin tamamı anlayıncaya kadar kapalı meseleleri tekrarlamalı ve izah etmelidir. Konuları izahta öncelikli olanı önceye almalı, sıralamaya dikkat etmelidir.⁶⁶ Hoca, derslerde faydalı bulunduğu meseleleri ortaya atmalı, sorularla öğrencilerin kavrayışını denemeli, tecrübe kazanmalarını, konulara alışmalarını sağlamalıdır.⁶⁷

Dolayısıyla derslerdesorulu-cevaplı diyalog usulü meselelerin mahiyetinin kavratılması, keşfettirilmesi hedeflenirdi; görüşlerini delillendirmek üzere öğrencilerin tartışmaya girişmeleri teşvik edilirdi. Öğrencilerle halka halinde ders yapılması âdet olmakla birlikte özellikle ileri düzeylerde birebir eğitim yapılır, öğrenciler hocayla görüşmek için kendi sıralarını beklerlerdi.

Hocanın dersi tamamlamasından sonra öğrencilerin derste ki konuları müzakere etmeleri beklenirdi. Bu tür bir tekrar, konuyu iyice kavramalarını, dikkatlerinden kaçan hususları görmelerini sağlayacağı için önemsenmekteydi.⁶⁸

Öğrencilere konuları tekrarlamak üzere bazı müderrislerin yardımcılarını bulunurdu (muîd ve müfid). Bu yardımcılar, müderris olmayı bekleyen yetişkin öğrencilerden olabileceği gibi icazet almış genç müderrislerden de olabilirdi, kimi zaman da tecrübeli ama işsiz kalmış hocalar bu görevi yerine getirirdi. Bunlar, dersin tekrarlanması, ilave açıklamalarla öğrenilen konunun zenginleştirilmesi ve pekiştirilmesi görevini üstlenirdi.⁶⁹ Yardımcıların bulunmadığı durumlarda öğrenciler kendileri ders tekrarı yaparlardı. Nitekim Nevevî, hocanın dersi verdikten sonra öğrencilere dersi tekrarlamalarını (*iade*) emretmesi gerektiğini söyler. Anlayamadıkları bir mesele olunca hocaya müracaat edeceklerdir.⁷⁰

Günlük eğitim genellikle iki ana kısımdan oluşurdu: Eğitimde günün belirli bir bölümü (genellikle sabahları) hocanın dersine ayrılırdı. Hoca

⁶⁵ Nevevî, *Âdâbu'l-âlim ve'l-muteallim*, s. 36-39.

⁶⁶ Nevevî, *Âdâbu'l-âlim ve'l-muteallim*, s. 40. Benzer görüşler için bk. Bedreddin İbn Cemaa, *Tezkiretu's-sâmi' ve'l-mütakellim*, s. 74-75.

⁶⁷ Nevevî, *Âdâbu'l-âlim ve'l-muteallim*, s. 42-43. Ayrıca bk. Bedreddin İbn Cemaa, *Tezkiretu's-sâmi' ve'l-mütakellim*, s. 76-77.

⁶⁸ Bedreddin İbn Cemaa, *Tezkiretu's-sâmi' ve'l-mütakellim*, s. 117-118.

⁶⁹ Bu konuda kısa açıklamalar için bk. Bedreddin İbn Cemaa, *Tezkiretu's-sâmi' ve'l-mütakellim*, s. 138. Bu uygulama, günümüzdeki çeşitli fakültelerde asistanların verdiği "problem çözme" (problem session) derslerinin sefidir.

⁷⁰ Nevevî, *Âdâbu'l-âlim ve'l-muteallim*, s. 39, 43.

öğrencilere konuyu kavramalarını sağlayacak Şekilde anlatır, ancak onları usandıracak Şekilde uzatmazdı.⁷¹ Aynı gũn içinde daha sonra (öğleden veya ikindiden sonra) hocanın yardımcısının (*mu'îd*) gözetiminde dersle ilgili tekrar ve izahlar yapılır, ardından öğrenciler kendi başlarına yahut grup halinde ilgili konuları *müzâkere* ederdi.

Eğitimin ve eğitim araçlarının mahiyeti gereği öğrenci, okuduğu eserlere ve incelediği meselelere yoğunlaşmak zorundaydı. Bizzat hocayı dinleme (*semâ*), notlar alma (*ta'likât*), meseleleri ve delillerini ezberleme (*hıfz*), hocaya eseri okuyup tekrarlama (*kıraat*) ve eseri *tashih* etme, yazarak öğrenme (okuyacağı metni *istinsah* etme), anlatma/öğretme (*tedris*), meslektaşlarıyla konuyu kavramak üzere yineleme (*müzakere*) ve tartışma (*münâzara*; *bahs/mubâhase*),⁷² yaşayarak öğrenme (*amel*) gibi çeşitli metotları tabii olarak uyguluyordu. Örneğin matbaa öncesinde kitap üretimi istinsah yoluyla yapıldığı için öğrencinin önünde iki seçenek vardı: Ya okuyacağı eseri bizzat istinsah etmek veya satın almak (başkasına istinsah ettirmek). Çoğu durumda öğrenciler ilgili eseri istinsah etmek zorunda kalırlardı. Bedreddin İbn Cemaa, öğrencinin kitap edinmesi, yazması, kitapları kullanması ve onlar üzerine notlar düşmesiyle ilgili tavsiyelere genişçe yer verir.⁷³ Medrese öncesi dönemlerde olduğu üzere hocanın, eserini *imlâ* yoluyla yazdırması ve ancak bu Şekilde *icâzet* vermesi uygulaması Memlũkler döneminde çok yaygın değildi. Özellikle mübtedi ve mütevassıt seviyelerinde öğrencinin okuyacağı metinler belirli bir standarda kavuşmuştu. Öğrenci ilgili eseri istinsah eder, ardından hocaya okuyup tashih eder, daha sonra da belki mukabelesi yapardı. Müntehi bir öğrencinin hocanın kendi eserini (mesela bir esere yazdığı şerhi) onun izniyle istinsah edip ondan okuması ve icazet alması da mümkündü. Eğitimin özellikle ilk aşamalarında ezber önemli bir yer tutuyordu; çünkü öğrencinin önce temel terimleri ve meseleleri öğrenmesi, ardından bunları müzakere ve *muhakeme* yoluyla bilgisini geliştirmesi beklenirdi. Öğrenimi kolaylaştırmak ve yaygınlaştırmak üzere ezber vazgeçilmez bir yoldu. İster öğrenim kolaylığı, ister kültürel yatkınlık, isterse mâlî imkanların kısıtlılığı sebebiyle olsun, Memlũkler döneminde muhtasar eser yazımının yanısıra konuların manzũm hale getirilmesi

⁷¹ Nevevî, *Âdâbu'l-âlim ve'l-muteallim*, s. 41.

⁷² Bu terimin bir kullanımı için bk. Nevevî, *Âdâbu'l-âlim ve'l-muteallim*, s. 41.

⁷³ Bedreddin İbn Cemaa, *Tezkiretu's-sâmi' ve'l-mütekellim*, s. 126-135.

yoluna çokça başvurulmuştur. Hemen tüm ilimlerde olduğu üzere fıkhıta da manzum eserler kaleme alınmıştır.⁷⁴

b. Konular ve Okunan Eserler

Memlûkler dönemi öğrenim içeriğini ve konularını eserine özet olarak yansıtan İbn Cemaa, öğrencinin öncelikle Kurân'ı, tefsirini ve ilgili diğer Kurân ilimlerini iyi derecede öğrenmesi (*itkan*) ve Kurân'a ihtimam ve ilgisini sürdürmesi gerektiğini söyler. İkinci olarak başta hadis ilimleri, hadis usulü, fıkıh usulü ve dil ilimleri olmak üzere her ilim dalından birer muhtasar eseri iyice öğrenmelidir. İbn Cemaa bu çerçevede Kütüb-i Sitte yanısıra İmam Malik'in (v. 179/795) *Muvattası*, Ahmed b. Hanbel'in (v. 241/855) *Müsnedi* ve Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî'nin (v. 458/1066) *Süneni* gibi diğer hadis eserlerinin okunmasını, ayrıca hadis usulü, cerh ve tadil ilmi, ravi biyografileri gibi çeşitli hadis ilimleriyle iştilgal edilmesini, böylece öğrencilerin rivayetle yetinmeyip hadisin dirayet yönüyle de ilgilenmelerini salık vermektedir.⁷⁵ Öğrencinin başta önde gelen fakihler olmak üzere İslam ilimler tarihinin önde gelen şahsiyetlerine dair bilgi sahibi olması da beklenirdi.⁷⁶

Yukarıdaki temel üzerine fıkıh ihtisasına geçen öğrenciye fikhın hemen tüm konuları ve dalları çeşitli seviyelerde okutulurdu. Bir başka ifadeyle standart bir eğitimde fikhın ibâdetler, münâkehât (aile hukuku), ferâiz (miras), mali muameleler, kazâ (yargı), ukubât (ceza hukuku) ve diğer alanlarıyla ilgili tüm bölümler okutulurdu. Memlûkler'de, Osmanlılar'daki gibi açık bir medrese hiyerarşisinden bahsedilemeyeceği için bu bölümlerin eğitiminde sabit bir sıralamadan bahsedilemez. Bununla birlikte bir öğrencinin öncelikle ibadetlerle ilgili eserlerden veya bölümlerden başladığı, ardından diğer bölümleri okuduğu, bunlardan sonra da miras hukukuyla ilgili eğitim aldığı söylenebilir. Fıkıh usulü eğitimi de bunlarla eşzamanlı olarak yürütülebilirdi. Mezheplerin görüşlerini ve delillerini mukayeseli

⁷⁴ Konuları manzûm hale getirme ve ezberleme sadece İslam dünyasına has bir çare değildi. Benzer bir uygulama geçmişte Hint kültüründe de yaygındı, bk. Bîrûnî, *Tahkîku mâ li'l-Hind*, s. 86.

⁷⁵ Bedreddin İbn Cemaa, *Tezkiretu's-sâmi' ve'l-mütekellim*, s. 112, 115.

⁷⁶ Bk. Bedreddin İbn Cemaa, *Tezkiretu's-sâmi' ve'l-mütekellim*, s. 79.

olarak inceleyen hilâf ilmi ise ileri seviyede okunurdu.⁷⁷

Fıkıh ilminin dalları arasında furû ve fıkıh usulüne dair eserler fıkıh eğitiminde daima yer almaktaydı. Hanefîler dışındaki diğer mezheplerin gerek furû gerekse usul alanında müteahhirûn döneminde klasikleşen eserleri Eyyûbîler ve Memlûkler döneminde özellikle Mısır ve Biladuşşam'da yazılmıştır. Bu eserlere Memlûkler dönemi fıkıh yazımını incelediğimiz ve yakında yayımlanacak olan bir başka makalemizde değindiğimiz için burada ayrıntılı olarak ele almıyoruz.

Furû alanında okunan eserler, her mezhebin kendi muteber eserleri olmuştur. Müteahhirûn dönemi eğitiminde önce fıkıh meselelerini ve mezhebin onlarla ilgili temel görüşlerini delilsiz olarak veren muhtasar metinler okunmuş, ardından bir sonraki seviyede bu meseleleri ve görüşleri gerekçelendiren ve daha detaylı hükümleri, mezhep içindeki görüş ayrılıklarını veya farklı rivayetleri zikreden eserler okunmuştur. Bir sonraki aşama ise öğrencinin ulaşabildiği muteber eserlerin tümünü veya en önemlilerini incelemesinden oluşurdu. İlim çevrelerinde rağbet gören muhtasar eserler genellikle birer şerh geleneği oluşturmuştur. Furû alanında Şâfiîler'de Ebu İshak eş-Şirâzî'nin *et-Tenbihi*, Abdulğaffar b. Abdilkerim el-Kazvinî'nin *el-Hâvî es-Sağîri*, Nevevî'nin *Minhâcu't-tâlibîni*, Mâlikîler'de İbnu'l-Hâcib'in *el-Muhtasaru'l-fer îsi* ve daha sonra Halil b. İshak el-Cündî'nin *el-Muhtasari*, Hanbelîler'de Muvaffakuddin İbn Kudame el-Makdisî'nin (v. 620/1223) *el-Mukni* i bunlar arasında sayılabilir. Muhtasar eserlerden sonra orta hacimli eserlerden ise Şâfiîler'de Ebu İshak eş-Şirâzî'nin *el-Mühezzebi* ve Gazâlî'nin *el-Vasîti* okunan eserlerdendir. Fıkıh usulü alanında İbnu'l-Hâcib'in *Muhtasaru'l-Müntehası*, -Memlûk coğrafyası dışında İnan'da yaşamış olan- Kâdi Beyzâvî'nin (v. 691/1291-2'den sonra) *Minhâcu'l-vusûl'ü*, Memlûkler'in son yüzyılından itibaren Taceddin es-Sübkî'nin *Cem'u'l-cevâmi* i sayılabilir. Hanefî âlimler ise bu dönemde Orta Asyalı ve kısmen de Iraklı Hanefî âlimlerin çalışmalarını eğitimde kullanmışlar ve bu eserler üzerine şerh yazmışlardır. Furû alanında daha çok Kudûrî'nin *el-Kitâbı* ile Merginânî'nin *el-Hidâyesi*'ni okutmuşlar; fıkıh usulü alanında ise Pezdevî'nin (v. 482/1089) *Usûlü* ile Ebu'l-Berekat en-Neseî'nin (v. 710/1310) *el-Menârı*

⁷⁷ Nitekim İbn Cema başlangıçta gerek akliyyat gerekse semiyat konularında alimler arasındaki görüş ayrılıklarına girilmemesi gerektiğini söyler, bk. *Tezkiretu's-sâmi' ve'l-mütellim*, s. 113.

üzerine çalışma yapmışlardır. Ayrıca Iraklı Hanefilerden İbnu's-Saatî'nin (v. 694/1295) *el-Bedî* i ile Dımaşk'a gelip yerleşen Habbazî'nin (v. 691/1292) *el-Muğni'si* de okuttukları eserler arasındadır. İleri seviye eğitimde ise her mezhepte erken dönemden kendi dönemlerine kadar belli başlı eserleri mütalaa ederlerdi. Bu noktada, erken dönem Irak fukahasının eserlerine çok fazla müracaat etmeyen Osmanlı âlimlerinden farklı olarak Memlûk dönemi âlimlerinin erken dönemdeki fıkıh literatürünü daha çok inceledikleri ve bunları istinsah ve mütalaaya önem verdikleri söylenebilir.

Memlûkler dönemi fıkıh eğitiminin önemli bir yönü de özellikle ahkam hadislerine dair eğitim verilmesidir. Söz konusu dönemde çok sayıda âlim birer ahkam hadisi eseri telif etmiştir. Bunların en çok okunan ve üzerine çalışma yapılanı, Abdulgani b. Abdilvahid el-Makdisî el-Cemmâilî'nin yukarıda da değinilmiş olan *Umdetu'l-ahkâm* adlı eseridir. Bu eserden sonra da aynı alanda birçok eser yazılmıştır. İbn Hacer el-Askalanî'nin on üç yaşındaki oğlunun ezberlemesi için yazdığı *Bulûğu'l-merâm* adlı eseri ise sonraki yüzyıllarda hepsinden daha çok meşhur olmuştur.

Öte yandan hilâf ilmi, Memlûkler döneminde Selçuklular döneminde olduğu kadar canlı görünmemektedir. Bu, ilgili alana dair yazılan eserlerin eskiye göre daha az ve farklı nitelikte olmasından çıkardığımız bir sonuçtur. Bunun sebeplerinden biri -mezhepler arası ciddi bir rekabet olsa da- erken dönemlerdeki gibi bir çatışmanın bulunmamasıdır. Memlûkler döneminde çatışan değil birlik içinde bir toplum oluşmuştur, toplumun kendisinde de elitler arasında da esaslı bir bölünmeye yol açacak âmiller var olmamış yahut destek bulmamıştır. Bununla birlikte söz konusu dönemde yetişen fakihlerin farklı mezhepleri mukayeseli olarak inceleme ve bilgi edinme imkanının eskisine göre daha ileri düzeyde olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Dört mezhepten kadı ataması uygulaması, birden fazla mezhebe tahsis edilmiş medreselerin varlığı, birçok âlimin iki mezhepte ihtisas sahibi olarak yetişmeleri, ilim adamları arasındaki ilmî etkileşimin canlılığı ve eser istinsahının yaygınlığı bunu temin etmiştir.

İlimlerin birbiriyle irtibatlı olduğu ve her öğrencinin bunların her birini belirli bir seviyede öğrenmesi gerektiği hususu⁷⁸ İslam ilimler

⁷⁸ Bk. Gazâlî, *İhyâ*, 1/51-52. Gazâlî bu hususa Kitâbu'l-ilm bölümünde öğrencinin vazifelerini anlatırken değinir. Ayrıca şer'î ilimler arası irtibata işaret eden Nevevî'nin, eğiticilik yetkinliği (*ehliyetu't-ta'lim*) için diğer ilimlerden de yeterli bilgiye sahip olmak gerektiği hakkındaki bir ifadesi için bk. Nevevî,

tarihinde genel kabul gören bir anlayıştır. Dolayısıyla mesela fıkhı tahsis edilmiş bir medresede -ki Memlûkler'de ve diğer dönemlerde medreselerin çoğu fıkhı medreseleridir- öğretilen ilimler, doğrudan fıkhı ilminin alt dalları durumunda olanlar ve diğer ilimler şeklinde iki kısım halinde ele alındığında kelâm, Kurân ve hadis ilimleri, dil ilimleri, tasavvuf, mantık, cedel, matematik, astronomi, tıb ikinci gruba girer. Esasen bu tür ilimleri okutan müstakil medreseler veya başka müesseseler de vardır. Memlûkler döneminde hocanın yetkinliğine ve ilgi alanına göre fıkhı yanı sıra bunlardan bir kısmını okutması mümkündü. Özellikle dil ve hadis ilimleri eğitiminin yaygınlığı göze çarpar. Birçok âlim hem fakih hem muhaddis olarak yetiştiği için öğrencilerine de aynı kültürü aktarmaktaydı. Benzer şekilde tasavvuf alanında yetkinliği olan hocaların özellikle bu alanda da eğitim verdikleri, en azından belirli tasavvuf klasiklerini okuttukları bilinmektedir. Öğrenci bir tek hoca ve bir medresede gördüğu derslerle yetinmeyip farklı ilimleri farklı hocalardan tahsil edebilmekteydi. Memlûkler döneminde mantık, kelâm -özellikle geç döneme (müteahhirûn) ait kelâm- ve felsefe eserlerinin okunmasına yönelik yoğun bir tenkit bulunmasına rağmen⁷⁹ birçok âlimin, öğrencilik hayatında bu eserlerden en az birer tane okuduğunu ancak bu alanlarda ihtisaslaşmanın diğer ilimlere göre daha az görüldüğünü söyleyebiliriz.

c. İlmî Yetkinliğin Tespiti

Öğrencinin eğitimi belirli bir aşamaya ulaştığında yetkinliğe kim ve nasıl karar veriyordu? İlmî yetkinliğin ölçüsü neydi? Yahut bir kişinin fıkhıta fetvâ vermeye, kadılık yapmaya ehliyetli olduğu nasıl tespit edilirdi? Metin ve mesâil odaklı fıkhı eğitimi belirli bir süreç sonunda tamamlandığına, Çin'deki gibi bir imtihan sistemi de bulunmadığına göre, klasik dönemde bir öğrencinin yetkin olduğuna nasıl karar veriliyordu? Bir başka ifadeyle hocaları yahut mevcut eğitim nizamı, hangi aşamada ona fetvâ ve kazâ

Âdâbu'l-âlim ve'l-muteallim, s. 46. Bu husus, genel bir anlayış olup çok sayıda örneği bulunduğu için sadece bu örneklerle yetiniyoruz.

⁷⁹ İbnü's-Salah, İbn Teymiyye ve Tâceddin es-Sübki'den Suyûtî'ye kadar Memlûkler dönemi birçok âlimde bu tür eleştirilere rastlarız. Mesela Sübki'nin eleştirileri, dinî ilimleri okumayıp sadece İbn Sina gibi filozofların kitaplarıyla yetinen öğrencilere yöneliktir, bk. Sübki, *a.g.e.*, s. 63-66.

görevlerini üstlenme yetkinliği (fetvâ ve kazâ icâzeti) tanıyordu?

Bilindiği üzere belirli bir fıkıh eserinin okunmasından sonra hoca, öğrenciye o esere dair bir icazet verebilir. Ancak bu, doğrudan fıkıhta yetkinliğe erişmiş olmak anlamına gelmez. Esasen medreselerde eserlerin açıkça belirli bir hiyerarşiyle ve fikhî yetkinliklerle irtibatlandırılması özellikle Osmanlı dönemi için söz konusudur. Gerek bu tür bir hiyerarşinin gerekse atamalarda mülâzemet sistemi gibi düzenli bir uygulamanın bulunmadığı Osmanlı öncesi dönemlerde yetkinliği tespit için bazı yöntemlere başvurulurdu: Kendisine uzun süre ders veren hocanın veya hocaların fetvâ ve tedris icâzeti vermesi yahut yetkinliğine şahitlik etmesi, öğrencinin yetkinliğini göstermek üzere hocalarının huzurunda bir ders vermesi, yetkinliğini gösteren bir eser yazması (müstakil bir telif eser veya meşhur bir esere şerh yazma şeklinde), belirli bir heyetin huzurunda yapılacak bir tür sözlü veya yazılı imtihan (çeşitli fıkıh meselelerinin ve hükümlerinin sorularak tahlil ettirilmesi), öğrencinin fıkıhla ilgili bir münazaraya katılması. Memlûkler döneminde bu yollardan ilk üçü daha çok belirleyici olmuş görünmektedir.⁸⁰

d. İhtisaslaşma ve Meslekî Yetkinliğe Dair Yapılanlar

Klasik dönemlerde mesleklerin işyerinde usta-çırak ilişkisi içerisinde öğretilmesine benzer şekilde bir meslek olarak hukuk mesleğinin de mahkemede öğretilmesi esas olan yöntem değildi. Öncelikle fıkıh hocalarının çoğu kâdı değildi, eğitim faaliyetini mescitte veya medresede sürdürüyordu; ikinci olarak kâdıların yargı faaliyetini yürüttükleri belirli bir mekan (mahkeme) yoktu; davaları görmek için kullandıkları mekanlar medreseler ve benzeri kurumlardı. Elbette öğrencinin aldığı katiplik, şahitlik, naiblik, muhtesiplik gibi çeşitli görevler yoluyla bizzat yargı sürecinin işleyişiyle ilgili meslek içi bir eğitimden geçmesi mümkündü. Bununla birlikte Memlûkler'de kadılık mesleğine giren öğrencinin belirli bir staj dönemi geçirdiğine dair standart bir uygulamanın olup olmadığı araştırılması gerekli bir konudur. Naiblik kısmen bu ihtiyacı karşılıyordu, bazı öğrenciler hocalarına yahut

⁸⁰ Devin Stewart, Memlûkler döneminde sözlü imtihan veya münazaranın fetva ve tedris icazetinin verilmesiyle bağlantılı olduğunu düşünmektedir, bk. "The Doctorate of Islamic Law in Mamluk Egypt and Syria", s. 58 vd.

babalarına yahut diğer akrabalarına naiblik yaparak tecrube kazanıyorlardı.

İlmî yetkinliği geliştirmek üzere özellikle İslam âleminin belirli bir dönemindeki ana ilim merkezlerine uzak bölgelerde olanların yaptıkları ilim yolculukları zikre değer. Ancak fıkıh söz konusu olduğunda bu tür yaygın bir ilim yolculuğundan bahsetmemiz zordur. Memlûkler döneminde Kahire ve Dımaşk, İslam âleminin ana ilim merkezleri haline gelmişti. Dolayısıyla bu coğrafyada yetişen talebenin ileri düzey eğitim için bu iki şehire gitmesi dışında fıkıh adına yapacağı bir şey yoktu. Esasen hadis için yapılan yolculuklar bile sınırlı sayıdadır. Ancak diğer coğrafyalardaki pek çok talebe için bu merkezlere ilim yolculuğu önemli bir ihtisas geliştirme vesilesiydi. Çok sayıda ilim talibinin ileri düzey eğitim için bu merkezlere gittikleri, bir kısmının geri dönmeyip orada kaldıkları bilinmektedir. Nitekim Fatih dönemine kadar Anadolu'dan çok sayıda ilim tâlibinin fıkıh ve diğer ilimlerde ihtisas eğitimi için Halep, Dımaşk ve Kahire'ye gittikleri bilinmektedir. Mesela Osmanlı topraklarından gelen Molla Fenarî (v. 834/1431) ile Timurlu topraklarından gelen Seyyid şerif el-Cürçânî (ö. 816/1413) aynı tarihlerde Kahire'ye giderek dönemin en önemli Hanefî fakihlerinden Ekmeleddin el-Bâbertî'den ders almışlardı. Endülüslü fakih ve matematikçi Ebu'l-Hasan Ali el-Kalesâdî (v. 891/1486), kendi beldesinde ve Gırnata'da eğitimini tamamladıktan sonra yirmili yaşlarında yaklaşık 15 yıl (840-855/1436-1451) sürecek bir yolculuğa çıktı. Önce Tilimsân'da sekiz yıl kalarak birçok ilim dalında eğitim gördü; ardından Tunus'ta iki buçuk yıl kalarak eğitimini sürdürdü; hac dönüşünde Kahire'de birkaç yıl kalarak İbn Hacer el-Askalanî, Celaleddin el-Mahallî (v. 864/1459) ve Takıyyuddin eş-Şumunnî (v. 872/1468) gibi hocalardan çeşitli dersler aldı; ardından Tunus ve Tilimsân üzerinden Gırnata'ya döndü.⁸¹ Hemen tüm mezheplerde bu tür yolculukların çok sayıda örneği vardır.

İhtisaslaşma ve meslekî yetkinlik açısından özellikle Memlûkler döneminde üzerinde durulması gereken bir husus da ulema ailelerinin varlığıdır. İlim ve eğitimle tanınan bir ailede yetişen bir öğrencinin hem ileri düzeyde fıkıh tahsil etmesi hem de meslekî yetkinlik ve tecrübeyi kazanması daha kolay olmaktaydı. Zaman zaman suiistimallerin de varlığına rağmen

⁸¹ Bk. Muhammed Süveysî, "Kalesâdî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kalesadi> (24.11.2019).

Memlûkler döneminde eserleri ve öğrencileriyle meşhur pek çok fakihin, ilk ve/veya ileri düzey eğitimini babasından yahut bir başka akrabasından almış olması, aile içi eğitim ve ilgi dolayısıyla öğrencinin daha erken yaşlardan başlayarak daha düzenli ve hızlı bir eğitim aldığı, ayrıca tecrübe aktarımının da bu kanalla gerçekleştiğini göstermektedir. Bu tür bir tecrübe aktarımının ve ailevi irtibatların, müderrislik ve kadılıklara atamalarda da belirli bir tercih sebebi olduğu görülür. İbn Kudame, İbn Teymiyye, Sübkî, Bulkînî, İbn Cema, İbn Zahîre aileleri gibi ulema ailelerinden çok sayıda fakih yetişmiş, bunların her biri birkaç nesil boyunca müderrislik, kadılık gibi çeşitli görevleri ellerinde bulundurmuşlardır. Ancak Memlûkler döneminde çeşitli görevler (*mansıplar*) o kadar çoktur ki, bu tür ailelerin varlığı asla sistemin dışarıya kapalı olması anlamına gelmemiş, yetenekli pek çok öğrenci, iyi hocaların rehberliğinde yetkinlik kazanmış ve istihdam imkanı bulmuştur.

Sonuç Yerine

İslam medeniyetinin klasik dönemindeki fıkıh eğitiminin anlaşılması için izlenecek yollardan biri, belirli âlimlerin eğitim hayatını incelemektir. Eğitimle ilgili eserleri, eğitim müesseselerini, icazetnameleri, vakfiyeleri incelemek, günümüzdeki hukuk eğitimi ile mukayese etmek de izlenebilecek farklı yollar arasındadır. Esasen olabildiğince tam bir resim ortaya konulması konuya farklı açılardan bakan çalışmaların yapılmasına bağlıdır. Günümüzdeki hukuk eğitimiyle olan farklılıkların bir kısmı tarihî-sosyal zeminin farklılığından kaynaklanmakla birlikte, önemli bir kısmı doğrudan hukuk telakkisi, hukuk üretimi ve hukuk sistemine dayanmaktadır. İslam medeniyetinde eğitimin mahiyeti ve hukuk eğitimiyle yetiştirilmesi hedeflenen hukukçu tipi, yukarıda bahsedilen temel hususlara dayalı olarak önemli farklılıklar arz eder.

İslam tarihinin geç (müteahhirûn) dönemine yön veren ilmî ve siyasi merkez olarak, özellikle Osmanlı ilim hayatı üzerinde de önemli etkileri bulunan Memlûkler dönemi, diğer müslüman toplumların tarihinde olduğu üzere klasik dönem fıkıh üretimi ve eğitimindeki süreklilik unsurlarını kendinde taşır. Hem Abbasîler-Selçuklular döneminin vârisi ve sürdürücüsü olarak hem de kendine has özellikleriyle İslam ilimler tarihinde ve fıkıh

tarihinde önemli bir yeri bulunan Memlükler'in, fıkıh eğitimi bakımından gerek seleflerinden gerekse halefleri olan Osmanlılar'dan ayrıştığı hususlar da bulunmaktadır. Bu tür mukayeselere başka çalışmalara bırakarak burada Memlükler dönemi fıkıh eğitimine dair temel bazı tespitlerimizi yinelemekle yetinelim.

İslam eğitim tarihinin genelinde olduğu üzere Memlükler döneminde de fıkıh eğitimi, öncelikle hoca-talebe ilişkisine dayalı bir ihtisas eğitimidir.

Bu eğitimde bilgi aktarımında ve fıkıh formasyonunda hoca ve talebe ilişkisi kadar mezhebin klasikleşmiş eserleri üzerinden mesailin kavranması da önemli bir yer tutar.

Memlükler döneminin gerek Selçuklular gerekse Osmanlılar dönemi fıkıh eğitiminden ayırddedici yönlerinden biri, ciddi bir hadis eğitiminin varlığıdır. Bu durum, hem ahkam hadislerine dair çok sayıda eser telif edilmesinde ve bunların öğretimde kullanılmasında hem de Hanefî fakihleri de dahil olmak üzere âlimlerin hadis ilimleriyle ileri derecede meşgul olmalarında görülür. Nitekim bu hususu, özellikle Hanefîler açısından fıkıh-hadis ilişkisini en ayrıntılı şekilde gördüğümüz Hanefî eserlerin bu dönemde ortaya çıkmış olması teyit eder.

Osmanlılar'daki tek mezhepten kadı ataması uygulamasının aksine Memlükler'de dört mezhepten kadı atanması, her mezhep için medrese kurulmasını, eser telifinin zengin ve çeşitli olmasını ve fakihlerin farklı mezheplerin görüşleri hakkında daha çok bilgilenme imkanını doğurmuştur.

Memlükler'de öğrencilerin fıkıh eğitimi, dört mezhepten biri çerçevesinde gerçekleşmiştir. Fıkıh eğitiminde içerik olarak furû ve fıkıh usulü konularına yer verilmekle birlikte hilaf ilmi ve kavaid ilmi gibi diğer alt dalların ne şekilde ve hangi seviyede okutulduğu araştırılması gereken bir husustur. Ancak eğitimde önce kaidelere dayalı olarak konuların anlatılması, sonra daha ayrıntılı meselelere geçilmesi şeklinde bir yöntem uygulanıyordu.⁸²

Memlükler döneminin görece istikrarlı ve güvenli olması, İslam aleminin her yerinden ilim taliplerinin ve ilim adamlarının bu bölgeye akmasına yol açmış, devletin kuruluş hedefleri ve izlediği ilim siyaseti de ilmî faaliyetler için son derece uygun bir zemin oluşturmuştur. Gerek mevcut ilmî ve

⁸² Bu konuda bk. Bedreddin İbn Cema, *Tezkiretu's-sâmi' ve'l-mütellim*, s. 78-79.

sosyal yapı gerekse eğitimde yerleşik âdetler ve takip edilen usuller ictihad yetkinliğine sahip çok sayıda fakihin yetişmesine imkan vermiştir. Bunların çoğu iddialı ve dolayısıyla kendi yetkinliklerinin farkında olan alimlerdir.

Memlûkler'de ilköğretim aşamasından sonra muhtasar metinler okuma ve ardından ihtisaslaşma aşamaları ayırt edilebilir. Eğitim süreci bir bütün olarak fakihin nitelikli bir şekilde yetişmesine imkan veriyordu. Yüksek nitelikli hocaların rehberliğinde ve iyi ders kitaplarının varlığında öğrencinin yetkin bir fakih olarak yetişmesi kolaylaştırılmıştı ve öğrenci yirmili yaşlarında tedris ve fetva icazeti alabilmekteydi.

Memlûkler döneminde tarih ilminin yaygınlığına ve fakihlerin biyografilerine (tabakât) dair yazılan eserlerin çokluğuna bakıldığında söz konusu dönemin fakihlerinin, geçmişte yaşamış fakihlerin ve görüşlerinin tanınması üzerinden ciddi bir fıkıh tarihi birikimine sahip oldukları söylenebilir.

Osmanlılar'ın aksine Memlûkler döneminden büyük miktarda arşiv belgesi günümüze gelmemiş olmakla birlikte fıkıh, tarih ve biyografi eserlerinin çokluğu açısından bu dönem benzersizdir. Bu eserlerin yanısıra vakfiyelerin, icazetlerin ve otobiyografik eserlerin incelenmesi dönemi fıkıh eğitimiyle ilgili ayrıntılara daha çok vakıf olmamıza imkan verecektir.

Kaynakça

- Almevî, Abdalbâsıt b. Musa, *el-Muîd fî edebi'l-mufîd ve'l-mustefîd*, nşr. Ahmed Ubeyd, Dımaşk, el-Mektebetu'l-Arabiyye, 1349.
- _____, *Muhtasaru Tenbihî't-tâlib ve irşâdi'd-dâris ilâ ahvâli dûri'l-Kurân ve'l-hadîs ve'l-medâris*, thk. Arif Ahmed Abdulgani, Dımaşk, Dâru Sadeddin - Dâru Kinân, 1434/2013.
- Ana Hatlarıyla İslam Eğitim Tarihi*, ed. Mustafa Köylü, Şakir Gözütok, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2017.
- el-Anâkîra, Muhammed, *el-Medâris fî Mısr fî asri devleti'l-Memâlik - Dirâse tarihiyye min hilâli'l-vesâik ve'l-vakfiyyât ve'l-hıcc* (648-923/1250-1517), Kahire, el-Meclisu'l-A'lâ li's-Sekâfe, 2015.
- Atay, Hüseyin, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi: Medrese Programları, İcazetnameler, İslahat Hareketleri*, İstanbul, Dergah Yayınları, 1983.
- Atçıl, Abdurrahman, *Erken Modern Osmanlı İmparatorluğu'nda Âlimler ve Sultanlar*, trc. Gürzat Kami, İstanbul, Klasik Yay. 2019 (çalışmanın İngilizcesi için bk. *Scholars*

- and Sultans in the Early Modern Ottoman Empire*, Cambridge University Press, 2017).
- Atmaca, Esra, *Halep'te İlmî Hayat: Memlûkler Döneminde (1250-1517)*, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2016.
- Avcı, Mustafa, *Türk Hukuk Tarihi*, Konya, Atlas Akademi Yay., 2017.
- Aydın, Mehmet Akif, *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul, Beta Yay., 2013.
- Bedreddin İbn Cema, Muhammed b. İbrahim, *Tezkiretu's-sâmi' ve'l-mütekellim fi edebi'l-âlim ve'l-müteallim*, nşr. Muhammed b. Mehdi el-Acemî, Beyrut, Dâru'l-Beşâiri'l-İslamiyye, 1433/2012.
- Berkey, Jonathan P., *The Transmission of Knowledge in Medieval Cairo: A Social History of Islamic Education*, Princeton University Press, 1992 (*Ortaçağ Kahiresinde Bilginin İntikali: İslami Eğitimin Sosyal Tarihi*, trc. İsmail Eriş, İstanbul, Klasik Yay., 2015).
- Bîrûnî, Muhammed b. Ahmed, *Tahkiku mâ li'l-Hind: Bîrûnî'nin Gözüyle Hindistan*, trc. Kivameddin Burslan; haz. Ali İhsan Yitik, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2015.
- Cabirî, Halid Muhsin Hassan, *el-Hayatu'l-ilmiyye fi'l-Hicaz hilale'l-asri'l-Memlûkî: 648 - 923 / 1250 - 1517*, Riyad, Müessesetu'l-Furkan li't-Türasi'l-İslâmî (al-Furqan Islamic Heritage Foundation), 1426/2005.
- Chamberlain, Michael, *Knowledge and Social Practice in Medieval Damascus 1190-1350*, Cambridge University Press, 2002 (*Ortaçağ'da Bilgi ve Sosyal Pratik, Şam: 1190-1350*, trc. Büşra Kaya, İstanbul, Klasik Yay., 2014).
- Cîde, Ahmed Halid, *el-Medâris ve nizâmu't-ta'lim fi Bilâdi's-Şâm fi'l-asri'l-Memlûkî (648-923/1250-1517)*, Beyrut, el-Müessesetu'l-Câmiyye li'd-Dirâsât ve'n-Neşr, 1422/2001.
- Escovitz, Joseph H., *The Office of Qadi al-Qudat in Cairo under the Bahri Mamluks*, Berlin, Klaus Schwarz Verlag, 1984.
- Emiroğlu, Nagihan, "Türk (Bahrî) Memlûkler Döneminde Hadis İlmi (Hicri VII-VIII. Asırlar)", (doktora tezi, Çukurova Üniversitesi, 2019).
- Gazâlî, Muhammed b. Muhammed, *İhyâu ulûmiddin*, Beyrut, Dâru'l-Ma'rife, ts.
- Hallaq, Wael B., *Shari'a: Theory, Practice, Transformations*, 3rd ed., Cambridge, Cambridge University, 2012.
- İbnu'l-Attar, Alaeddin Ali b. İbrahim, *Tuhfetu't-talibin fi tercemeti'l-İmam en-Nevevî*, thk. Fuad Abdülmün'im Ahmed, İskenderiye, Müessesetu Şebabi'l-Câmia, 1991.
- İbnu'l-Ekfânî, İrşâdü'l-kâsîd ilâ esne'l-makâsîd fi envâi'l-ulûm, thk. Abdulmun'im M. Ömer, Kahire, Daru'l-Fikr, 1990.
- İbnu'l-Hac el-Abderî, Muhammed b. Muhammed, *el-Medhal*, Kahire, Daru'l-Hadis, 1401/1981.
- İbn Haldun, *el-Mukaddime*, thk. Abdüsselam Şeddadî, Dârülbeyzâ, Beytu'l-Funûn ve'l-Ulûm ve'l-Âdâb, 2005, c. 5, s. 183-307.
- İbn Receb el-Hanbelî, *er-Red alâ men ittebaa gayra'l-mezâhibi'l-erbaa*, y.y. (Riyad), Merkezu'l-Mürebî, 1437/2016.

- Karaman, Hayreddin, *Mukayeseli İslam Hukuku*, İstanbul, İz Yay., 2003.
- Makdisi, George, *The Rise of Colleges: Institutions of Learning in Islam and the West*, Edinburgh: Edinburgh University, 1981 (*Ortaçağ'da Yüksek Öğretim: İslam Dünyası ve Hıristiyan Batı*, trc. Ali Hakan Çavuşoğlu - Tuncay Başoğlu, İstanbul, Klasik, 2018).
- _____, *The Rise of Humanism in Classical Islam and the Christian West*, Edinburgh: Edinburgh University, 1990 (*İslam'ın Klasik Çağında ve Hıristiyan Batı'da Beşeri Bilimler*, trc. Tuncay Başoğlu, İstanbul, Klasik Yay., 2009).
- Makrizî, Takıyyuddin Ahmed b. Ali, *Hıtat: el-Mevaiz ve'l-itibar fî zikri'l-hıtat ve'l-asar*, 5 cilt (4. cilt 4-1 ve 4-2 şeklinde), thk. Eymen Fuad Seyyid, Londra, Müessesetü'l-Furkan li't-Türasi'l-İslâmî (al-Furqan Islamic Heritage Foundation), 1434/2013.
- Midilli, Muhammet Enes, "Erken Memlûk Döneminde Bir İlmî Müessese: İbn Tolun Câmii (1296-1382)", (y. lisans tezi, Marmara Üniversitesi 2017).
- Nevevî, Yahya b. Şeref, *Âdâbu'l-âlim ve'l-müteallim ve'l-müftî ve'l-müstefî ve fazlu'l-ilm (Mukaddimetu'l-Mecmû')*, Tanta, Mektebetu's-Sahâbe, 1408/1987.
- Nuaymî, Abdülkadir b. Muhammed b. Ömer, *ed-Dâris fî tarihi'l-medâris*, thk. Cafer el-Hasenî, Kahire, Mektebetu's-Sekâfeti'd-Diniyye, 1988.
- Özkan, Halit, *Memlûklerin Son Asrında Hadis: Kahire 1392-1517*, İstanbul, Klasik, 2014.
- Petry, Carl F., *The Civilian Elite of Cairo in the Later Middle Ages*, Princeton, Princeton University, 1981.
- Sehâvî, Muhammed b. Abdirrahman, *el-Cevâhir ve'd-dürer fî terciyeti Şeyhilislam İbn Hacer el-Askalanî*, thk. Hamid Abdülmecid, Taha ez-Zeynî, Kahire, Vizaratu'l-Evkaf ve's-Şuunî'l-İslamiyye, 1406/1986.
- _____, *ed-Dav'u'l-lâmi' li-ehli'l-karni't-tâsi'*, Beyrut, Daru Mektebeti'l-Hayat, ty.
- Sınâatu'tefkîri'l-fikhî*, ed. Muşarî b. Sa'd eş-Şuşerî, Londra, Merkezû Tekvin li'd-Dirâsât ve'l-Ebhâs, 2019.
- Stewart, Devin, "The Doctorate of Islamic Law in Mamluk Egypt and Syria", *Law and Education in Medieval Islam: Studies in Memory of Professor George Makdisi* içinde, (ed. Joseph E. Lowry, Devin J. Stewart, Shawkat M. Toorawa, Cambridge, Gibb Memorial Trust, 2004), s. 45-90.
- Suyutî, Abdurrahman b. Ebî Bekr, *et-Tahaddus bi-ni'metillah*, nşr. Heysem Halife Tuaymî, Sayda – Beyrut, el-Mektebetu'l-Asriyye, 1423/2003.
- _____, *er-Red alâ men ahlede ile'l-arz ve cehile enne'l-ictihad fî külli asrin farz*, thk. Halil el-Meyyis, Beyrut, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1403/1983.
- Şübeyr, Muhammed Osman, *Tekvînu'l-meleketi'l-fikhiyye*, Devha, Vezâretu'l-Evkâf ve's-Şuûnu'l-İslâmiyye, 1420/1999.
- Tâceddin es-Sübkî, Abdulvehhâb b. Ali, *Tabakâtu's-Şâfiyyeti'l-Kubrâ*, (thk. Mahmud M. et-Tanâhî - Abdulfettah M. el-Hulv), Kahire, Hicr Yay., 1413.
- _____, *Muîdu'n-niam ve mubîdu'n-nikam*, Beyrut, Müessesetu'l-Kutubi's-Sekâfiyye, 1407/1986.

- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilatı*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1984.
- Veliyyüddin el-İrakî, Ahmed b. Abdîrahîm, *el-Gaysu'l-hâmi' şerhu Cem'i'l-cevâmi'*, thk. Muhammed Tamir Hicazî, Beyrut, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1425/2004.
- Yılmaz, Harun, *Zengi ve Eyyubi Dımaşk'ında Ulema ve Medrese (1154-1260)*, İstanbul, Klasik, 2017.
- Zerkeşî, Bedreddin Muhammed b. Bahadır, *Bahru'l-muhît*, Beyrut, Dâru'l-Kutubî, 1414/1994.

EK: MAKALEDE EĞİTİM HAYATLARI DİKKATE ALINAN FAKİHLER¹

Adı	Ulema ailesinden olup olmadığı ²	Kurân'ı hıfz yaşı	Fetva icazeti alma/ redtise başlama yaşı	Görevleri
ŞAFİİLER				
1. İzzeddin Abdülaziz b. Abdisselam (v. 660/1262) 83 yaşında vefat etti	-	Tahsile geç başladı	-	Müdürris
2. Ebu Şâme el-Makdisî (v. 665/1267) 66 yaşında vefat etti	-	10 yaşında; (kıraat tahsilini 17 yaşına kadar tamamladı)	-	Müdürris
3. Nevevî (v. 676/1277) 44-45 yaşında vefat etti	-	13 yaşında	27-28 yaşlarında (660/1262'de eser vermeye başladı)	Müdürris
4. İbn Dakîkî'l-İd (v. 702/1302) 77 yaşında vefat etti	Babası Malikî fıkıh âlimi	-	20-21 yaşlarında icazet aldı	Müdürris Mısır Şâfiî kadılıkudatı
5. Sadreddin İbnu'l-Vekil (v. 716/1317) 51 yaşında vefat etti	Babası âlim	-	20 yaşı civarı icazet aldı	Müdürris

¹ Buradaki bilgiler için *TDV İslam Ansiklopedisi*'ndeki ilgili maddeler, tabakat eserleri ve -klasik ve çağdaş- biyografik eserler dikkate alınmış olup makalenin hacmini artırmamak amacıyla tek tek kaynak gösterimi yoluna gidilmemiştir.

² Ailesinde ilim adamı bulunmayan veya varsa da bilinmeyen âlimler için (-) işareti konulmuştur. Ayrıca kendisi bir ilim ailesi başlatan âlimlere de ailede kendilerinin yetişmesinde rol oynayan kimseler bulunmadığı için (-) işareti konulmuştur.

6.	Bedreddin İbn Cemaa (v. 733/1333) 64 yaşında vefat etti	Babası âlim; ulema ailesi	17 yaşından sonra	30 yaşında müdürrisliğe tayin edildi	Müdürris Mısır Şâfiî kadilkuğatı Dımaşk Şâfiî kadilkuğatı
7.	Takiyyuddin Sübkî (v. 756/1355) 73 yaşında vefat etti	Babası âlim; ulema ailesi	-	23 yaşı civarında icazet aldı	Müdürris Dımaşk Şâfiî kadilkuğatı
8.	Taceddin Sübkî (v. 771/1370) 44 yaşında vefat etti	Babası âlim; ulema ailesi	Küçük yaşta	18 yaşında icazet aldı	Müdürris Dımaşk Şâfiî kadilkuğatı
9.	Gemaleddin el-İsnevî (v. 772/1370) 68 yaşında vefat etti	Babası âlim	17 yaşından önce	-	Muhtesib Beytülm vekili
10.	Bedreddin ez-Zerkeş (v. 794/1392) 49 yaşında vefat etti	-	Küçük yaşta	-	Müdürris Hankah şeyhiz
11.	İbnu'l-Mulakkın (v. 804/1401) 81 yaşında vefat etti	Babası âlim, fakat ondan eğitim almadı ⁴	Küçük yaşta	-	Müdürris Kadı naibi
12.	Siraceddin el-Bulkinî (v. 805/1403) 81 yaşında vefat etti	- kendisinden sonra gelen evlatları çok etkin	7 yaşında	-	Müdürris Kazaker
13.	İbnu'l-Haim (v. 815/1412) 59 yaşında vefat etti	-	-	-	Müdürris
14.	Zeynuddin el-İrakî (v. 806/1404) 81 yaşında vefat etti	- oğlu ve torunu ulemadan	8 yaşında	-	Müdürris
15.	İbn Hacer el-Askalanî (v. 852/1449) 79 yaşında vefat etti	Babası âlim, fakat ondan eğitim almadı; damadı ve torunu ulemadan	9 yaşında	26-27 yaşlarında icazet aldı; 33 yaşında müdürrisliğe başladı(806/1403)	Müdürris Mısır Şâfiî kadilkuğatı Daruladl müftüsü Hankah şeyhi ³

16.	Suyutî (v. 911/1505) 62 yaşında vefat etti	Babası âlim, fakat ondan eğitim almadı	Küçük yaşta	18 yaşında icazet aldı; 21 yaşında ders vermeye, 22 yaşında fetva vermeye başladı.	Müdürris Hankah şeyhi
17.	Zekeriya el-Ensarî (v. 926/1520) 102 yaşında vefat etti	-	Küçük yaşta	Genç yaşta icazet aldı	Müdürris Mısır Şâfiî kadilkudatı Hankah şeyhi
HANEFİLER					
18.	Serucî (v. 710/1310) 73 yaşında vefat etti	-	-	-	Mısır Hanefî kadilkudatı
19.	Taceddin İbnu't-Türkmanî (v. 744/1343) 63 yaşında vefat etti	Babası âlim; ulema ailesi	-	-	Müdürris Hanefî kadilkudat naibi
20.	Alaeddin İbnu't-Türkmanî (v. 750/1349) 67 yaşında vefat etti	Babası âlim; ulema ailesi	-	-	Müdürris Mısır Hanefî kadilkudatı
21.	Necmeddin et-Tarsusî (v. 758/1357) 48 yaşında vefat etti?	Babası âlim	-	Genç yaşta	Müdürris Dımaşk Hanefî kadilkudatı
22.	Cemaleddin el-Konevî (v. 770/1369) 76 yaşında vefat etti	Babası âlim	-	-	Müdürris
23.	Ekmeleddin el-Babertî (v. 786/1384) 85 yaş civarı vefat etti?	-	-	-	Müdürris Hankah şeyhi
24.	Bedreddin el-Aynî (v. 855/1451) 93 yaşında vefat etti	Babası âlim; ulema ailesi	-	-	Müdürris Muhtesib Mısır Evkaf nazırı Mısır Hanefî kadilkudatı

25.	Sadeddin Sa'd b. Muhammed İbnu'l-Deyri (v. 867/1463) 99 yaşında vefat etti	Babası âlim; ulema ailesi	Küçük yaşta	20'li yaşlarda	Müderriş Mısır Hanefî kadilkudatı Hankah şeyhi
26.	İbnu'l-Hümaym (v. 861/1457) 71 yaşında vefat etti	Babası âlim	On yaşından sonra	-	Müderriş Hankah şeyhi
27.	İbn Kutluboğa (v. 879/1474) 72 yaşında vefat etti	- (babası komutan)	Küçük yaşta	Genç yaşta	-
28.	Seriyüddin İbnu'ş-Şihne (v. 921/1515) 70 yaşında vefat etti	Babası âlim	-	-	Müderriş Mısır Hanefî kadilkudatı
MÂLİKİLER					
29.	Şehabeddin el-Karâfi (v. 684/1285) 58 yaşında vefat etti	-	On yaşından önce	20'li yaşların başlarında	Müderriş
30.	İbnu'l-Müneyyir (v. 683/1284) 63 yaşında vefat etti	Babası âlim; ulema ailesi	-	20'li yaşlarında	Müderriş Kadı (İskenderiye) Evkaf ve mes-cidler nazırı (İskenderiye)
31.	İbnül Hac el-Abderi (v. 737/1336) 80 yaşlarında vefat etti?	-	-	-	Müderriş
32.	Halil b. İshak el-Gündî (v. 776/1374?) 69 yaşında vefat etti	- (babası asker)	-	-	Müderriş
33.	Burhaneddin İbn Ferhun (v. 799/1397) 72 yaş civarı vefat etti	Babası âlim; ulema ailesi	-	-	Müderriş Kadı (Medine)
HANELİLER					

34.	Ebu'l-Ferec İbn Kudame (v. 682/1283) 85 yaşında vefat etti	Babası âlim; ulema ailesi	-	-	Müdürris Dımaşk'ın ilk Hanbelî kadısı
35.	İbn Teymiyye (v. 728/1328) 67 yaşında vefat etti	Babası âlim; ulema ailesi	Küçük yaşta	18-19 yaşlarında fetva ve tedris icazeti aldı; 21 yaşında müdürris oldu	Müdürris
36.	İbn Kayyim el-Geziyye (v. 751/1350) 60 yaşında vefat etti	Babası âlim	Küçük yaşta	-	Müdürris
37.	İbn Receb (v. 795/1393) 59 yaşında vefat etti	Babası âlim	-	-	Müdürris
38.	Necmeddin er-Tufi (v. 716/1316) 46 yaşında vefat etti	-	-	-	Muîd
39.	Ali b. Süleyman el-Merdayî (v. 885/1480) 68 yaş civarında vefat etti	-	Genç yaşta	-	Müdürris Dımaşk Hanbelî kadısı
40.	Burhaneddin İbn Müflih (v. 884/1479) 68 yaşında vefat etti	Babası âlim; ulema ailesi	-	-	Müdürris Dımaşk Hanbelî kadısı
41.	İbnu'l-Mibred (v. 909/1503) 69 yaşında vefat etti	Babası âlim; ulema ailesi	-	-	Müdürris

³ Hankah şeyhliği idari bir görev olup görevi üstlenen kişinin irşad ehliyetine sahip bir şeyh olması zorunlu değildir. Bu tür bir görev üstlenen âlimlerin, hankahta çeşitli ilimlere dair ders vermesi ise birçok örnekte görüldüğü üzere alışlagelmış bir durumdur.

⁴ Bu ifade ilgili âlimin yetim olarak büyüdüğünü, babasının henüz o küçükken öldüğünü göstermektedir.